

JULI 2022

DE CORONAPANDEMIE IN DE KERK

EEN ONDERZOEK NAAR DE IMPACT VAN DE
CORONAPANDEMIE OP CHRISTELIJKE INTERNATIONALE
GEMEENSCHAPPEN IN ROTTERDAM EN OMSTREKEN.

ONDERZOEKER: LUCA KAPPINGA

STAGEBEGELEIDER: KARIN DE SCHIPPER

SKIN-ROTTERDAM & UNIVERSITEIT UTRECHT

Juli 2022

De coronapandemie in de kerk.

Een onderzoek naar de impact van de coronapandemie op christelijke internationale gemeenschappen in Rotterdam en omstreken.

Woordenaantal (exclusief colofon, managementsamenvatting inhoudsopgave, citaten, bronvermelding en bijlagen): 12.196

Onderzoeker: Luca Kappinga

Stagebegeleider SKIN-Rotterdam: Karin de Schipper, MA

Begeleidingscommissie: Bisschop Nana Opoku, Pastor Ola Asubiaro, Mw. Lea Lynch, Dhr. Arnold van Heusden, Karin de Schipper, Dr. Erica Meijers en Dr. Theo Pleizier.

Luca Kappinga is student van de master Interculturele Communicatie aan de Universiteit Utrecht. Tijdens een tienweekse stage heeft zij, in opdracht van SKIN-Rotterdam, dit onderzoek uitgevoerd.

1. Managementsamenvatting

In februari 2020 was de eerste besmetting en een maand later werden de eerste maatregelen afgekondigd: het coronavirus was ook aangekomen in Nederland. SKIN-Rotterdam, een christelijke organisatie die internationale kerken ondersteunt en verbindt, heeft gesignaleerd dat gedurende de twee coronajaren¹ de internationale kerken veel te verduren hebben gehad, maar dat er ook veel mooie dingen gebeurd zijn en dat de kerk echt van maatschappelijke toegevoegde waarde is geweest. Om de impact van de coronapandemie op de christelijke internationale gemeenschappen beter in kaart te brengen en te kijken hoe SKIN-Rotterdam hen nog beter kan ondersteunen, is er een onderzoeksvraag geformuleerd. Deze luidt als volgt:

Wat is de impact van de coronapandemie op internationale kerken in Rotterdam en omstreken?

Ter beantwoording van de onderzoeksvraag is er een mixed-methodsbenadering gekozen waarbij er een kwantitatieve telefonische enquête is afgenomen (N = 40) en kwalitatieve interviews zijn gehouden (N = 6). Deze data zijn verwerkt in de programma's SPSS en NVIVO.

De belangrijkste resultaten uit het onderzoek zijn dat de coronapandemie een grote impact had op de christelijke internationale gemeenschappen. Dit had er onder andere mee te maken dat deze kerken vaak klein zijn en dat de kerkleden in veel gevallen een minder sterke sociaal-economische positie hebben. Veel kerken gingen noodgedwongen online diensten houden (waarbij er een internationaal publiek aangetrokken werd), men ervoer een gebrek aan gemeenschapsgevoel en fysiek contact wat leidde tot eenzaamheid, er was sprake van polarisatie in sommige kerken, er was meer vraag naar geestelijke of pastorale ondersteuning en de kerken zetten mooie initiatieven op om mensen een hart onder de riem te steken. Op dit moment is er tevens nog sprake van financiële tekorten, vermoeide teams en overwerkte voorgangers. Maar boven alles blijkt dat God Zijn kerken trouw blijft.

Op basis van de resultaten is geconcludeerd dat de gevolgen van de pandemie voor de christelijke internationale gemeenschappen voelbaar waren op vier gebieden, namelijk

- (1) de vitaliteit van de internationale kerken
- (2) de vormen van hulp (geestelijke ondersteuning en praktische hulp)
- (3) de kerk- en gebedsdiensten
- (4) de persoonlijke ervaringen van de voorgangers.

Dit onderzoek draagt bij aan de wetenschappelijke literatuur doordat het de impact van de coronapandemie bespreekt op een gebied dat vooralsnog nauwelijks onderzocht is, namelijk de internationale kerken in Nederland. In hoofdstuk 9 zijn er vier aanbevelingen voor SKIN-Rotterdam opgeschreven die betrekking hebben op de volgende thema's:

- (1) reflectie op dit onderzoek,
- (2) diepgaand contact met de kerken,
- (3) zorg voor de pastoren en
- (4) het voortzetten van mooie initiatieven.

Doordat dit onderzoek aanbevelingen heeft opgeleverd voor SKIN-Rotterdam en het de status van de christelijke internationale gemeenschappen voor een breder publiek inzichtelijk maakt, is het van maatschappelijk toegevoegde waarde.

---

¹ Van maart 2020 tot maart 2022: van de eerste coronamaatregelen tot het moment dat alle coronamaatregelen opgeheven werden.

Inhoudsopgave

1.	Managementsamenvatting	3
2.	Inleiding	6
2.1	Aanleiding en probleemschets	6
2.2	SKIN-Rotterdam.....	7
2.3	Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie	7
2.4	Leeswijzer	7
3.	Theoretisch kader.....	8
3.1	Context: Christelijke internationale gemeenschappen in Rotterdam e.o.....	8
3.2	De rol van religieuze en levensbeschouwelijke organisaties en kerken	9
3.3	De coronapandemie	9
3.3.1	De start van de pandemie	9
3.3.2	De impact op diaconale organisaties	10
3.3.3	De impact op de kerk (wereldwijd)	10
4.	Vraagstelling.....	13
4.1	Onderzoeksvraag en deelvragen.....	13
4.2	Toelichting deelvragen	13
5.	Methode.....	14
5.1	Participanten	14
5.2	Onderzoeksmethode en procedure	14
5.2.1	Enquête	14
5.2.3	Diepte-interviews	14
5.3	Data-analysmethoden	14
6.	Resultaten.....	16
6.1	Introductie.....	16
6.2	Kerk- en gebedsdiensten	17
6.2.1	Fysieke bezoekersaantallen.....	17
6.2.2	Online activiteiten	18
6.2.3	Samenvatting kerk- en gebedsdiensten	21
6.3	Omgang met de coronamaatregelen	21
6.3.1	Gehoorzaamheid met oog voor de mens.....	21
6.3.2	Polarisatie	22
6.3.3	Samenvatting omgang met coronamaatregelen.....	22
6.4	Vormen van hulp	23
6.4.1	Praktische hulp en geestelijke ondersteuning als onderdeel van missie en visie.....	23
6.4.2	Geestelijke ondersteuning	23

6.4.3 Praktische hulp	24
6.4.4 Initiatieven tijdens corona.....	25
6.4.5 Actieve kerkleden	26
6.4.6 Samenvatting vormen van hulp	26
6.5 Vitaliteit van de kerk.....	27
6.5.1 Vitaliteit van de kerk.....	27
6.5.2 Uitdagingen	28
6.5.3 Hoopvolle zaken	28
6.5.4 Samenvatting vitaliteit van de kerk.....	29
6.6 Persoonlijke ervaring van de voorganger.....	29
6.6.1 Persoonlijke invloed	29
6.6.2 Geloof.....	30
6.6.3 Samenvatting persoonlijke ervaring van de voorganger	30
6.7 Samenwerking met SKIN-Rotterdam	31
7. Conclusie	32
8. Discussie	34
8.1 Resultaten.....	34
8.1.1 Vitaliteit	34
8.1.2 Vormen van hulp	34
8.1.3 Kerk- en gebedsdiensten	35
8.1.4 Persoonlijke ervaring van de voorgangers	35
8.2 Validiteit en betrouwbaarheid	36
8.3 Limitatie, implicaties en vervolgonderzoek.....	36
9. Aanbevelingen.....	37
10. Bibliografie.....	38
Bijlage 1: Telefonische enquêtevragen	40
Bijlage 2: Interviewschema	41

2. Inleiding

2.1 Aanleiding en probleemschets

De start van de coronapandemie in 2020 was een schok voor de gehele Nederlandse samenleving. Iedereen moest zijn of haar draai vinden in de veranderende omstandigheden. Al snel kwamen er bijna wekelijkse persconferenties waarna we elkaar de hand niet meer mochten schudden en we anderhalve meter afstand moesten houden. Daarnaast werd de toegestane maximale groepsmaat in binnenruimtes al vrij snel teruggebracht. Op het hoogtepunt van de crisis in Nederland – of misschien kunnen we beter spreken van een dieptepunt – was de maximaal toegestane groepsmaat in binnenruimtes nul. Wat waren hiervan de gevolgen voor de kerken? Vanwege de scheiding tussen kerk en staat mag de overheid geen beslissende invloed uitoefenen op de kerken. Om die reden waren de coronamaatregelen voor de samenleving enkel een advies voor de kerken. De kerken in Nederland hebben hier vervolgens heel verschillend op gereageerd: sommige kerken hielden zich aan de maximaal toegestane groepsmaat, andere kerken besloten om op volle kracht door te gaan en weer andere kerken zijn volledig overstapt op online kerkdiensten.

Ondanks de verschillende keuzes die de kerken hierin hebben gemaakt, kunnen we in ieder geval veilig stellen dat ze allemaal gevolgen hebben ondervonden van de coronapandemie. Men moest bepalen hoe ze omging met de adviezen van de overheid met betrekking tot onder andere de maximale groepsmaat, desinfectiepompjes, mondkapjes, zingen in de kerk en anderhalve meter afstand. Daarnaast was er wellicht sprake van polarisatie (Reformatorisch Dagblad, 2022a; Tubantia.nl, 2021), financiële tekortkomingen (Austin Iwuoha, 2020; Osei-Tutu, et al., 2021) of meer behoefte aan pastorale en/of diaconale hulp (Austin Iwuoha, 2020).

Ook bij de christelijke internationale gemeenschappen in Rotterdam – een stad waarbij meer dan de helft van de inwoners een migratieachtergrond heeft (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021) – heeft de coronapandemie een rol gespeeld. SKIN-Rotterdam heeft gesignaleerd dat de pandemie en de bijkomende maatregelen van invloed zijn geweest op deze internationale kerken. Onder andere op het gebied van financiën, het aantal kerkleden en de sociaaleconomische kwetsbare positie van de kerkleden hebben deze kerken te maken (gehad) met uitdagingen. Voor de meeste kerken liepen de vaste lasten gewoon door, maar kwam er minder geld binnen doordat er minder mensen naar de kerk kwamen of konden komen. Daarnaast viel bij sommige kerken de inkomsten vanuit verhuur weg. Deze situatie veroorzaakte problemen van betalingsachterstanden en/of het moeten opgeven van het gebouw. Wat betreft de ledenaantallen: doordat veel kerken tijdens de coronapandemie zijn overgeschakeld op online kerkdiensten en bijeenkomsten, is er een zekere vrijblijvendheid en verminderde commitment van de leden. Daarom was het voor de meeste kerken lastig om in contact te blijven met al haar bezoekers. Tot slot werd de sociaaleconomische positie van kerkleden kwetsbaarder doordat zij de gevolgen van de coronapandemie in hun portemonnee voelden en eenzaamder waren. (persoonlijke communicatie Karin de Schipper, 2022)

SKIN-Rotterdam heeft dus verschillende zaken gesignaleerd, maar tegelijkertijd nog onvoldoende zicht op de impact van de coronapandemie op de breedte van de christelijke internationale gemeenschappen. Het doel van dit onderzoek is om zichtbaar te krijgen wat de impact van de coronapandemie is op de christelijke internationale gemeenschappen: op haar vitaliteit en op haar rol in de samenleving op het gebied van geestelijke ondersteuning en praktische hulp aan mensen. Met deze informatie kan SKIN-Rotterdam beter bepalen hoe zij de internationale kerken nu en in de toekomst kan ondersteunen. Hierbij geldt de volgende onderzoeksvraag:

Wat is de impact van de coronapandemie op internationale kerken in Rotterdam en omstreken?

De twee deelvragen luiden als volgt:

1. Wat is de impact van de coronapandemie op de vitaliteit van de internationale kerken?
2. Wat is de impact van de coronapandemie op de geestelijke ondersteuning en praktische hulp van de internationale kerken tijdens de coronapandemie?

2.2 SKIN-Rotterdam

Het onderzoek is uitgevoerd door een stagiaire in opdracht van Samen Kerk in Nederland (SKIN) Rotterdam. Dit is een organisatie in het hartje van Rotterdam, naast de Markthal. Ze streeft naar eenheid in de grote verscheidenheid aan internationale kerken in Rotterdam en omstreken met als doel een krachtige stem te hebben in de samenleving. Om dit te realiseren heeft ze vier kernactiviteiten: (1) bruggen bouwen tussen kerk, overheid, organisaties en samenleving, (2) versterken van internationale kerken in hun missie, (3) maatschappelijke projecten met kerken, en (4) geestelijke zorg bieden in de taal van de kerk. Op dit moment zijn er ongeveer tachtig Christelijke internationale gemeenschappen aangesloten bij SKIN-Rotterdam.

2.3 Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie

Christelijke internationale gemeenschappen bereiken mensen die door officiële instanties niet bereikt worden (Van den Toorn, Davelaar, Hamdi, Reches, & Van Keulen, 2020). Mensen die in het systeem tussen wal en schip vallen. Voor hen is het contact met de kerk hun houvast, zowel in geestelijke als in fysieke nood. De levensvatbaarheid van de internationale gemeenschappen is dus erg belangrijk, omdat ze van grote maatschappelijke toegevoegde waarde zijn. Door te onderzoeken wat de gevolgen zijn van de coronapandemie op deze kerken, kan SKIN-Rotterdam hen op basis van de aanbevelingen beter ondersteunen waar dat nodig is.

Uit de literatuuronderzoek voor het theoretisch kader blijkt dat er vooralsnog weinig tot geen onderzoek is gedaan naar de impact van de coronapandemie op internationale kerken in Nederland. Er is al wel data over Nederlandse kerken of kerken uit het buitenland. Met dit onderzoek wordt er een begin gemaakt met het opvullen van dat gat in de wetenschap.

2.4 Leeswijzer

In dit onderzoeksrapport wordt in hoofdstuk 3 het theoretisch kader weergegeven. In hoofdstuk 4 staat de onderzoeksvraag met de deelvragen. De methode is opgeschreven in hoofdstuk 5. Vervolgens zijn in hoofdstuk 6 de resultaten te vinden. In hoofdstuk 7 gaat het over de conclusie en in hoofdstuk 8 de discussie. Tot slot worden er aanbevelingen gegeven in hoofdstuk 9.

3. Theoretisch kader

3.1 Context: Christelijke internationale gemeenschappen in Rotterdam e.o.

In Rotterdam heeft meer dan de helft van de inwoners een migratieachtergrond (Centraal Bureau voor Statistiek, 2021). Dit dringt door in veel aspecten van de Rotterdamse maatschappij, zoals het onderwijs en de zorg. Ook in de kerkelijke sferen neemt het aantal christelijke gemeenschappen met een internationaal karakter toe. Daarbij komt ook dat het groeiende aandeel van mensen met een migratieachtergrond leidt tot meer religieuze betrokkenheid in Rotterdam, omdat mensen met een niet-westerse achtergrond vaker religieus zijn dan mensen zonder migratieachtergrond (Van den Toorn, Davelaar, Hamdi, Rechtes, & Van Keulen, 2020, p. 19). In 2015 schatte SKIN-Rotterdam in dat er ongeveer 175 internationale kerken waren (Grant & Calvert, 2015). Op dit moment heeft SKIN-Rotterdam gegevens van zo'n tweehonderd internationale kerken (persoonlijke communicatie Karin de Schipper, april 2022).

Deze tweehonderd internationale christelijke gemeenschappen zijn met name kerken en parochies waarbij het gaat om de Bijbel en het geloof in Jezus Christus. Daarnaast hebben deze gemeenschappen op de één of andere manier internationale banden. Dat kan bijvoorbeeld doordat de kerk opgericht is door migranten of omdat het een nieuw-missionaire kerk is die gericht is op het bereiken van een diverse groep mensen. Behalve deze twee gedeelde kenmerken is er veel diversiteit onder de christelijke internationale gemeenschappen. Uit de gids voor christelijke Internationale Gemeenschappen in Rotterdam van Grant en Calvert (2015) blijkt dat de ledenaantallen sterk kunnen verschillen van kleine huisgemeentes met een handjevol leden tot kerken met meer dan duizend leden. Er zijn relatief veel kleine kerken met 25 tot vijftig leden en in mindere mate ook met vijftig tot honderd leden (Grant & Calvert, 2015). Het aantal nationaliteiten varieert per kerk tussen één en veertig. Daarnaast behoren de kerken toe aan negen verschillende kerkstromingen (Grant & Calvert, 2015).

Verder is bij christelijke internationale gemeenschappen het holistische kenmerk een veelvoorkomend thema. In Nederlandse kerken kennen we het onderscheid tussen diaconaat en pastoraat. Ondanks dat deze begrippen vaak gecombineerd worden, hebben ze twee verschillende betekenissen. Diaconaat gaat volgens de Protestantse Kerk Nederland (PKN) over de "zorg voor wie arm en kwetsbaar is" (Protestantse Kerk Nederland, 2022a). In veel Nederlandse kerken wordt deze rol ingevuld door een diaken die materiële ondersteuning biedt. Pastoraat "vindt plaats waar mensen met aandacht en zorg met elkaar meeleven vanuit een gedeelde bezieling van geloof, hoop en liefde" (Protestantse Kerk Nederland, 2022b). Hierbij gaat het bijvoorbeeld over huisbezoek, groepswork, kerkdiensten (preek, voorbeden, liedkeuze) en het onderlinge contact (koffiedrinken na de dienst). Belangrijke onderdelen van het pastoraat zijn luisteren, spreken, Bijbellezen en bidden.

Dit onderscheid tussen diaconaat en pastoraat blijkt vaak niet van toepassing te zijn op internationale kerken. Internationale kerken hebben over het algemeen namelijk een organische manier van organiseren en een holistisch (lichaam, ziel en geest) wereldbeeld (SKIN-Rotterdam, 2021). SKIN-Rotterdam (2021) beschrijft die overloop als volgt:

'Je bent er voor elkaar, deelt wat je hebt met wie het nodig heeft. De drempel om anderen te helpen in de samenleving is heel laag... De kerken trekken mensen aan die zich financieel en sociaal in lastige posities bevinden. Ze ervaren troost in de samenkomsten en kunnen er terecht met hun zorgen. Ze ontvangen raad van de voorgangers en als ze het nodig hebben kunnen ze aankloppen voor fysieke hulp zoals voedsel of geld, of in extreme gevallen zelfs onderdak' (p.5).

Ook vertelt Karin de Schipper (persoonlijke communicatie, 2022) dat veel christelijke internationale gemeenschappen kerkleden hebben die verkeren in kwetsbare posities. Denk hierbij aan

sociaaleconomische problemen, armoede, het moeilijk aan het werk komen en/of taalproblemen. Daarnaast ondersteunen de kerken vluchtelingen en ouderen. Deze mensen worden door de kerken ondersteund in de vorm van het geven van voedsel, onderdak en counseling.

3.2 De rol van religieuze en levensbeschouwelijke organisaties en kerken

Volgens Van den Toorn et al., (2020) kunnen religieuze en levensbeschouwelijke organisaties als volgt gedefinieerd worden: “...Alle entiteiten die hun activiteiten verrichten vanuit een levensbeschouwelijke en/of religieuze identiteit of die vanuit een levensbeschouwelijke en/of religieuze identiteit zijn ontstaan (denk aan kerken, moskeeën, synagogen, tempels) en daaruit ontstane stichtingen en (samenwerkings-) verbanden” (p. 7).

In hun onderzoek beschrijven ze de omvang en het karakter van 176 religieuze en levensbeschouwelijke organisaties (lbo's) in Rotterdam en hun maatschappelijke inzet (Van den Toorn, et al., 2020). Hiervan bestaat 81% uit kerken. Al deze lbo's bij elkaar vervullen verschillende sociaal-maatschappelijke functies, hieronder weergegeven op volgorde van meest tot minst uitgevoerd (2020, p. 26):

- het bieden van informele hulp, zorg of onderlinge steun aan leden van de eigen gemeenschap;
- gemeenschapsopbouw en empowerment/versterken van de eigen of andere achtergestelde groepen;
- ondersteuning van kwetsbare personen en groepen die buiten het bereik/blikveld van officiële instanties vallen;
- het werven, activeren en begeleiden van vrijwilligers ten behoeve van activiteiten gericht op kwetsbare groepen en individuen;
- het vervullen van een brugfunctie tussen moeilijk bereikbare groepen/personen en reguliere instanties;
- politiek-maatschappelijke belangenbehartiging;
- professionele dienstverlening (in opdracht van de Gemeente Rotterdam) aan specifieke doelgroepen (bijvoorbeeld opvang van dak- en thuislozen of ex-gedetineerden).

Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat veel internationale studies het belang van religie in de samenleving uitwijzen (Van den Toorn, Davelaar, Hamdi, Reches, & Van Keulen, 2020). De reden hiervoor is dat mensen met een religieuze binding meer dan gemiddeld participeren in de samenleving, actiever zijn in informele hulp en zorg, meer dan gemiddeld doneren aan goede doelen en vaker actief zijn als vrijwilliger (2020, p. 13). Het CBS beaamt dit en benoemt dat religie een onderscheidende factor is in de samenleving “...Waarbij vooral het praktiseren van het geloof gepaard gaat met meer participatie en meer vertrouwen” (Schmeets, 2019).

Ondanks de belangrijke rol van religie in de samenleving kunnen er ook twee soorten religieuze gemeenschappen zijn waarbij er meer focus ligt op de processen en de leden binnen de eigen muren: nieuw gevestigde gemeenschappen en gemeenschappen waar de sociaal-economische en maatschappelijke status van de leden te zwak is om genoeg sociaal kapitaal te hebben om naar buiten te treden (Davelaar & Van den Toorn, 2010; Van den Toorn, Davelaar, Hamdi, Reches, & Van Keulen, 2020).

3.3 De coronapandemie

3.3.1 De start van de pandemie

(Internationale) kerken blijken dus een belangrijke rol te spelen in de Rotterdamse samenleving. Echter, alle beschrijvingen en constatering die hierboven genoemd zijn komen uit data die verzameld is vóór maart 2020. Op 27 februari 2020 was namelijk de eerste coronabesmetting in

Nederland die erin resulteerde dat de overheid vanaf maart 2020 de eerste coronamaatregelen invoerde (Rijksoverheid, 2022). Dit alles zorgde voor een grote schrikreactie in de samenleving en in de kerken. De christelijke internationale gemeenschappen moesten snel schakelen en bepalen hoe ze om zouden gaan met de corona-adviezen. Tot aan 23 maart 2022 waren er continue coronamaatregelen die wisselden van intensiteit. Deze gingen van het houden van anderhalve meter afstand, tot het sluiten van de horeca en tot een daadwerkelijke lockdown. In deze paragraaf wordt beschreven wat de (verwachte) impact is van de coronapandemie op religieuze gemeenschappen en organisaties.

3.3.2 De impact op diaconale organisaties

De Protestantse Theologische Universiteit (PThU) heeft een (op dit moment) tweedelig onderzoek uitgevoerd naar het diaconale werk in de eerste vier maanden van de coronapandemie (Tromp & Meijers, z.d.-a) en de tweede coronagolf (van oktober 2020 tot eind april 2021) (Tromp & Meijers, z.d.-b). In de eerste vier maanden bleek dat christelijke diaconale organisaties op creatieve wijze contact onderhielden met hun deelnemers: "...Via de telefoon, met beeldbellen, door pakjes, kaartjes of maaltijden rond te brengen, door af te spreken op straat of in parken of door tenten in te richten waarin ontmoeting kon plaatsvinden" (Tromp & Meijers, z.d.-a). Echter, het bleek dat het contact oppervlakkiger was en dat mensen minder snel hun problemen lieten zien. Verder gingen verschillende diaconale organisaties over op het rondbrengen van bereide maaltijden en voedselpakketten.

Tijdens de tweede golf bleek uit het onderzoek dat mensen meer gewend waren aan de situatie en zich sneller konden aanpassen aan bijvoorbeeld het houden van online kerkdiensten. De schrik en angst uit de eerste golf zouden plaatsgemaakt hebben voor moedeloosheid. Ook wijst het onderzoek uit dat de uitzichtloosheid van leidde tot vermoeidheid. Daarnaast was er minder draagvlak voor de coronamaatregelen (Tromp & Meijers, z.d.-b).

3.3.3 De impact op de kerk (wereldwijd)

Financiële gevolgen

Op basis van wetenschappelijke publicaties in vaktijdschriften worden er uitspraken gedaan over de gevolgen van de pandemie en de maatregelen op kerken wereldwijd. Diverse studies beschrijven dat kerken de deuren tijdelijk hebben gesloten en de diensten en gezamenlijke aanbidding niet meer fysiek plaatsvonden (Austin Iwuoha, 2020; Darmawan, Giawa, Katarina, & Budiman, 2021; Falaye, 2020; Osei-Tutu, et al., 2021), en dat er daarnaast negatieve financiële gevolgen zijn van de coronapandemie (Austin Iwuoha, 2020; Osei-Tutu, et al., 2021). Er is nog geen wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de financiële gevolgen van de coronapandemie voor kerken. Wel is het een thema dat meerdere malen is besproken in verschillende Nederlandse kranten. In 2021 verscheen er een artikel in het *Nederlands Dagblad* (2021a) over de benauwde positie waarin de migrantenkerken in Rotterdam verkeerden. Daaruit bleek dat ongeveer veertig procent van de migrantenkerken in heel Nederland kampte met een financieel tekort van een paar duizend tot tienduizenden euro's. Sommige kerken hadden geen financiële buffer en andere kerken zaten vast aan een hypotheek of huurcontract. Ook schrijft het *Nederlands Dagblad* dat veel kerkleden in een kwetsbare sociale positie zitten (2021a).

Ook wordt er geschreven over de effecten van corona op de (voornamelijk) Nederlandse kerken. Op 8 februari 2021 verscheen in het *Eindhovens Dagblad* het volgende: "Ook kerken in de regio worden financieel geraakt door corona. Collecte-inkomsten liggen lager en er zijn minder trouw- en doopdiensten. „We teren in op onze reserves. En dat wil je niet te lang doen" (Eindhovens Dagblad.nl, 2021). Uit datzelfde artikel blijkt ook dat er in verschillende kerken geëxperimenteerd is met online collecteren of doneren via een app. Uit twee onderzoeken onder lezers van het

Reformatie Dagblad en secretarissen van kerken blijkt dat mensen digitaal een groter bedrag geven dan wanneer zij fysiek een bijdrage leveren in de collectezak (*Reformatie Dagblad*, 2022b).

Hulp

In een onderzoek uit Nigeria wordt verder beschreven dat de kerken tijdens de pandemie meer praktische hulp gaven aan kwetsbare kerkleden door middel van eten en medische uitrusting (Austin Iwuoha, 2020). Op het moment van publicatie verwachtten zij dat er verschillende gevolgen zouden optreden voor de kerken, namelijk: onderbreking van de normale gang van zaken, meer zorg voor ouderen en kwetsbare mensen, het kerkbezoek zal fluctueren en er zijn veel online diensten, mensen zullen fysiek, mentaal en emotioneel moe zijn en de financiën zullen krap zijn (2020).

Online diensten

Een gevolg van dat veel kerken tijdelijk geen fysieke kerkdiensten hebben gegeven, is dat veel kerken online diensten zijn gaan houden. Volgens Falaye (2020) hebben deze kerken zo een breder publiek weten te bereiken dan dat normaal in de kerkdiensten komt. Daarnaast heeft het de mensen de mogelijkheid gegeven om op zondagochtend thuis te blijven en – sommigen zelfs in pyjama – de kerkdienst bij te wonen. Een resultaat van de pandemie is dat er een groter bereik is, maar dat de kerkleden minder betrokken zijn. Falaye (2020) beschrijft dat kerken een nieuwe manier hebben gevonden om in contact te staan met hun kerkleden en dat de kerkleden een nieuwe manier gevonden hebben om de zondagse kerkdienst te beleven. Hij noemt drie redenen waarom mensen wellicht niet terugkeren naar de fysieke bijeenkomsten: (1) mensen vinden het prettig en gemakkelijk om vanuit huis deel te nemen, (2) mensen voelen zich niet meer veilig op drukke, publieke plekken en (3) mensen vinden het prettig om op hun eigen gekozen moment de dienst terug te kijken. Tegelijkertijd beschrijft hij in 2020 ook dat mensen waarschijnlijk het persoonlijke contact gaan missen en dat ze eenzaam worden.

Ondanks dat het erop lijkt dat de kerken weer goed volstromen na corona, zijn er nog steeds minder bezoekers dan voor corona (Trouw.nl, 2022). Een belangrijk aspect hierbij zijn de online diensten: “Ook zal er thuis gekeken worden vanwege het gemak: ‘Het scheelt een hoop tijd, en het kan op jouw eigen moment’”. Volgens een artikel uit het *Nederlands Dagblad* (2021b) blijven deze digitale kerkdiensten er op de lange termijn. Kerkdiensten blijven hybride en minder mensen zullen terugkeren naar de kerk. In dit artikel wordt een enquête van de *Evangelische Omroep* aangehaald waaruit bleek dat vijftien procent van de kerkgangers na de pandemie minder diensten zullen bezoeken en vier procent de kerk zal verlaten (*Nederlands Dagblad*, 2021b).

Welzijn van kerkleden

Volgens het Engelse onderzoek van Village en Francis (2021) heeft de lockdown het welzijn van kerkleden beïnvloedt. Het grootste resultaat was dat veel mensen in de kerk vermoeider en uitgeputter waren. Daarnaast trokken meer mensen zich terug, waren ze gefrustreerder en voelden ze zich minder creatief. Tegelijkertijd was er een hoger percentage van dankbaarheid en hoop. Verder merkte mensen dat ze meer afstand voelden tot anderen, maar dat ze zich juist dichterbij voelden bij God (Village & Francis, 2021).

Welzijn van voorgangers

Niet alleen voor de kerkleden, maar ook voor de voorgangers van de kerken was de coronapandemie een zware tijd. Uit een onderzoek in Ghana blijkt dat de coronamaatregelen en de afschaffing van de fysieke kerkelijke bijeenkomsten op vijf manieren een negatieve invloed hadden op de voorgangers, namelijk: (1) verminderde spiritualiteit in gebed en preken, (2) minder gemeenschap en face-to-face contact met de mensen, (3) onderbrekingen van de normale dagelijkse routine, (4) angst om besmet te worden door het virus en (5) stress vanwege de financiële situatie (Osei-Tutu, et al., 2021). De maatregelen hadden op drie manieren een positieve invloed op de voorgangers: (1) een toename in het geloof, (2) minder stress en (3) meer tijd voor het gezin.

Uit dezelfde publicatie van Osei-Tutu et al., (2021) blijkt dat het plotselinge onderbreken van belangrijke werkzaamheden van religieuze leiders (geen samenkomsten, persoonlijk contact, persoonlijke aanbidding, Heilig avondmaal, gezamenlijk gebed, bruiloften en begrafenissen) een risico voor hen kan zijn: zij kunnen namelijk risico lopen op “moral injury and psychological trauma” (Greene, Bloomfield, & Billings, 2020). Moreel kunnen ze zich schuldig voelen, omdat ze het gevoel hebben te falen op het moment dat de gemeente hen het hardst nodig had. Daarnaast kunnen ze vermoeid raken, aangezien de beperkingen hun ervan kunnen weerhouden hun pastorale rol te vervullen. Osei-Tutu et al., (2021) beschrijft dat uit onderzoek blijkt dat problemen als stress, burn-outs en emotionele vermoeidheid toenemen onder religieuze leiders. Tot slot voegen zij daaraan toe dat hier een extra uitdaging bij komt kijken, omdat de religieuze leiders minder snel om professionele hulp vragen bij problemen met hun mentale gezondheid.

Polarisatie

De coronapandemie heeft in de samenleving gezorgd voor polarisatie waarbij er zich twee kampen vormden op een continuüm van mensen die sterk voor de coronamaatregelen waren versus mensen die extreem tegen de coronamaatregelen waren – en alles ertussenin. Regelmatig kwamen er ook complottheorieën naar boven met betrekking tot het coronavirus, de coronamaatregelen en de overheid. Deze ontwikkeling in de samenleving werd volgens twee artikelen ook zichtbaar in de kerk. In het eerste artikel wordt beschreven dat binnen evangelische kringen meer en meer gelovigen corona zagen als een complot (Tubantia.nl, 2021). Daarnaast schreef het *Reformatorisch Dagblad* het volgende:

‘De polarisatie in de samenleving zie je terug in de kerk. Voor het ene gemeentelid gaan de maatregelen veel te ver en voor een ander gaan ze niet ver genoeg. Daar krijg je als scriba e-mails over binnen die je moet beantwoorden. Daarbij probeerde ik iedere keer ons beleid zo goed mogelijk uit te leggen’ (Reformatorisch Dagblad, 2022a).

4. Vraagstelling

4.1 Onderzoeksvraag en deelvragen

In dit onderzoek wordt de volgende onderzoeksvraag behandeld: Wat is de impact van de coronapandemie op internationale kerken in Rotterdam en omstreken?

Om deze vraag te beantwoorden, zijn de volgende deelvragen opgesteld:

3. Wat is de impact van de coronapandemie op de vitaliteit van de internationale kerken?
4. Wat is de impact van de coronapandemie op de geestelijke ondersteuning en praktische hulp van de internationale kerken tijdens de coronapandemie?

4.2 Toelichting deelvragen

De eerste deelvraag betreft de vitaliteit van de christelijke internationale gemeenschappen. Of een kerk vitaal is kan van veel dingen afhangen. Vitaliteit is een ontzettend veel besproken onderwerp in de literatuur. In dit onderzoek gaat het, wanneer we spreken over vitaliteit, over de levensvatbaarheid en toekomstbestendigheid van de kerk. Dan gaat het over vragen als: bent u hoopvol voor de toekomst? De invulling hiervan hebben we vooral overgelaten aan de christelijke internationale gemeenschappen zelf. In de dataverzameling waren de vragen rondom vitaliteit redelijk open. Op deze manier ging het vooral om het perspectief van de voorgangers.

De tweede deelvraag gaat over geestelijke ondersteuning en praktische hulp. In het theoretisch kader is besproken dat christelijke internationale gemeenschappen vaak een holistische kijk hebben en niet altijd onderscheid maken tussen pastoraat en diaconaat. Toch is ervoor gekozen om dit onderscheid aan te brengen – weliswaar met een ‘makkelijkere’ benaming. De reden hiervoor is dat het belangrijk is dat er naar beide aspecten aandacht uitgaat om zo te voorkomen dat er alleen of voornamelijk aandacht uitgaat naar één van de twee.

5. Methode

5.1 Participanten

De populatie van dit onderzoek bestaat uit de internationale kerken in Rotterdam en omstreken die bekend zijn bij SKIN-Rotterdam. Dit zijn er ongeveer tweehonderd. Hier is vervolgens een selectiecriteria toegevoegd: de mate waarin de kerk goed te contacten is. Er is namelijk een redelijke groep kerken waarvan de contactgegevens niet geüpdatet zijn of die niet tot nauwelijks reageren op contactverzoeken. Zodoende is er een groep van 81 kerken geselecteerd voor het onderzoek.

5.2 Onderzoeksmethode en procedure

Het onderzoek heeft een mixed-methods benadering. Dit houdt in dat er zowel een kwantitatief als kwalitatief onderzoeksaspect in zit. Verder is er gebruik gemaakt van field research om de data te verzamelen. In deze paragraaf wordt de onderzoeksmethode en procedure beschreven.

5.2.1 Enquête

Het eerste deel van de dataverzameling betrof een telefonische enquête (zie bijlage 2). Het doel was om veertig internationale kerken telefonisch te enquêteren. Het doel van de enquête was om een algemeen inzicht te krijgen in de impact van de coronapandemie op de internationale kerken, specifiek op het gebied van vitaliteit en verschillende vormen van hulp (geestelijke ondersteuning en praktische hulp). Er is in dit onderzoek bewust gekozen voor een telefonische enquête. Uit de ervaring van SKIN-Rotterdam blijkt namelijk dat een online enquête nauwelijks wordt ingevuld en een papieren enquête zou teveel tijd in beslag nemen.

Om te bepalen welke kerken gebeld zouden worden, is er een gestratificeerde steekproef getrokken uit de eerder bepaalde groep van 81 kerken. Het selectiecriteria dat van toepassing was op dit onderzoek is de verwachte financiële situatie van de internationale kerken naar aanleiding van de coronapandemie (zie bijlage 3 voor een beschrijving van de steekproef). Vervolgens zijn de veertig kerken telefonisch benaderd door de onderzoeker en de vijf medewerkers van SKIN-Rotterdam. De antwoorden werden ingevuld in Google Forms zodat de gegevens uit het telefoongesprek direct opgeslagen konden worden.

5.2.3 Diepte-interviews

Als vervolg van en ter verdieping op de enquêtes zijn er diepte-interviews gehouden met vijf voorgangers en één secretaris van verschillende internationale kerken (zie bijlage 4). De onderzoeker en stagebegeleider hebben gezamenlijk een steekproef getrokken om zes kerken te selecteren voor diepte-interviews. Deze kerken zijn aan de hand van een aantal criteria handmatig gekozen, namelijk: diversiteit in denominatie, etniciteit, gegeven hulp en de inzet van online kerkdiensten. De interviews werden online gehouden waarbij de onderzoeker het voortouw nam en de stagebegeleider assisteerde. In het interview kwamen dezelfde thema's aan bod als in de enquête. De geïnterviewden ontvingen een informatiebrief en een toestemmingsverklaring ter ondertekening.

5.3 Data-analysemethoden

De uitkomsten van de enquête zijn tweeledig. Enerzijds bestonden deze uit kwantitatieve data in de vorm van cijfers. Deze resultaten zijn verwerkt in het statistische programma SPSS. In de analyse van deze data is voornamelijk gekeken naar de 'descriptive statistics': de uitkomsten van de losse variabelen en vragen. Hierbij ging het voornamelijk om de aantallen, gemiddelden, mediaan, percentages en het bereik. De enquête was bedoeld als eerste meting.

Daarnaast waren er in de enquête open vragen. Deze kwalitatieve data is deductief gecodeerd in het programma NVIVO. Uit deze data zijn thema's naar voren gekomen voor de interviews. De interviews zijn als audio-formaat opgenomen en achteraf woordelijk getranscribeerd door het bedrijf Transcript Online. Deze transcripten zijn geanalyseerd door de onderzoeker door ze inductief, maar grotendeels deductief te coderen in het programma NVIVO. In eerste instantie is er gecodeerd aan de hand van de thema's uit de interviews. Vervolgens zijn er extra codes toegevoegd die inductief uit de data naar voren kwamen. Alle gecodeerde items zijn gecontroleerd door de onderzoeker en vervolgens zijn de uitkomsten verwerkt in het resultatenhoofdstuk (zie hoofdstuk 6).

6. Resultaten

6.1 Introductie

In dit hoofdstuk staan de resultaten van de telefonische enquête en de interviews weergegeven. Er zijn veertig respondenten op de enquête, dit zijn voornamelijk voorgangers. Zes van hen zijn geselecteerd voor een verdiepend interview. In de tabel hieronder worden de dominante taal, de denominatie en het fysieke bezoekersaantal van de geïnterviewde kerken genoemd. Dit gebeurt op willekeurige volgorde, zodat de citaten verderop in de tekst niet aan de kerken gekoppeld kunnen worden. Van vijf van deze kerken is de voorganger geïnterviewd. Van de Ethiopische kerk is de secretaris van bestuur geïnterviewd. Onder hen waren drie vrouwen en drie mannen.

Taal	Denominatie	Fysiek bezoekersaantal mei 2022
Indonesisch	Pinkstergemeente	23
Duits	Protestants	20
Papiaments	Pinkstergemeente	35
Afrikaans-Engelstalig	Evangelische kerk / pinkstergemeente	0
Geen dominante taal, veel verschillende talen	Evangelisch	300
Ethiopisch	Orthodox	175

Tabel 1: Informatie geïnterviewde internationale kerken

In dit hoofdstuk gaat het regelmatig over de termen ‘voor’, ‘tijdens’ en ‘na’ in relatie tot de coronapandemie en de maatregelen. De periode voor de coronapandemie gaat over de recente gebeurtenissen vóór 27 februari 2020. De periode tijdens de coronapandemie gaat over 27 februari 2020 tot 23 maart 2022, dit is de periode van de eerste besmetting in Nederland en de tijd waarin er af en aan coronamaatregelen ingevoerd werden. De periode erna is ingegaan op 23 maart 2022 toen de overheid alle beperkende coronamaatregelen ophief. De enquêtes zijn afgenomen tussen 25 april 2022 en 12 mei 2022. De interviews zijn gehouden tussen 31 mei 2022 en 7 juni 2022. Vanaf de opheffing van de coronamaatregelen tot het einde van het onderzoek golden er geen nieuwe coronamaatregelen meer.

Het thema van de enquête en de interviews is de invloed van de coronapandemie op de internationale kerken. De impact van corona varieert sterk per kerk. Zo is één kerk haar gebouw verloren en heeft een andere kerk veel te maken gehad met polarisatie. Deze verscheidenheid aan verhalen was opvallend en is een mooie weerspiegeling van de diversiteit aan kerken die geïnterviewd zijn. Ondanks dat de impact van de coronapandemie niet eenduidig is, blijkt toch uit de enquête en interviews dat de impact voelbaar is op vier gebieden, namelijk in (1) de kerk- en gebedsdiensten (en de omgang met de coronamaatregelen), (2) de vormen van hulp, (3) de vitaliteit van de kerk en (4) de persoonlijke ervaring van de voorgangers. Verder is de samenwerking van de kerken met SKIN-Rotterdam, aan bod gekomen (zie paragraaf 6.7).

Tot hier is de term ‘christelijke internationale gemeenschappen’ gebruikt om over alle internationale kerken te spreken in Rotterdam en omstreken. In de resultatensectie zal het gaan over specifieke kerken, dus wordt de term ‘internationale kerken’ gebruikt.

6.2 Kerk- en gebedsdiensten

Een logisch eerste gevolg van de coronapandemie op de internationale kerken was de invloed op de kerk- en gebedsdiensten. Toen de overheid de eerste adviezen met betrekking tot de maximale groeps groottes in binnenruimtes aankondigde, reageerden veel internationale kerken hier serieus op. Het gevolg was dat veel kerken besloten hun kerkdeuren (tijdelijk) te sluiten. Op dat moment stapten veel van hen over op online diensten. Toen de overheid echter aangaf dat er weer twintig, dertig of zestig mensen bij elkaar mochten komen, bewogen veel kerken hierin mee en werden fysieke en online diensten gecombineerd. In deze paragraaf gaat het over de impact van de coronapandemie op de bezoekersaantallen tijdens fysieke kerk- en gebedsdiensten en op de online-activiteiten.

6.2.1 Fysieke bezoekersaantallen

Zoals hierboven kort beschreven is, zijn veel kerken tijdens de coronapandemie tijdelijk op slot gegaan. Ondanks dat dit bij de meeste kerken een vrijwillige overweging was op basis van de corona-adviezen, was dit bij één geïnterviewde kerk niet het geval. De school waarin de kerk huisvestte móést namelijk vanwege de maatregelen haar deuren sluiten.

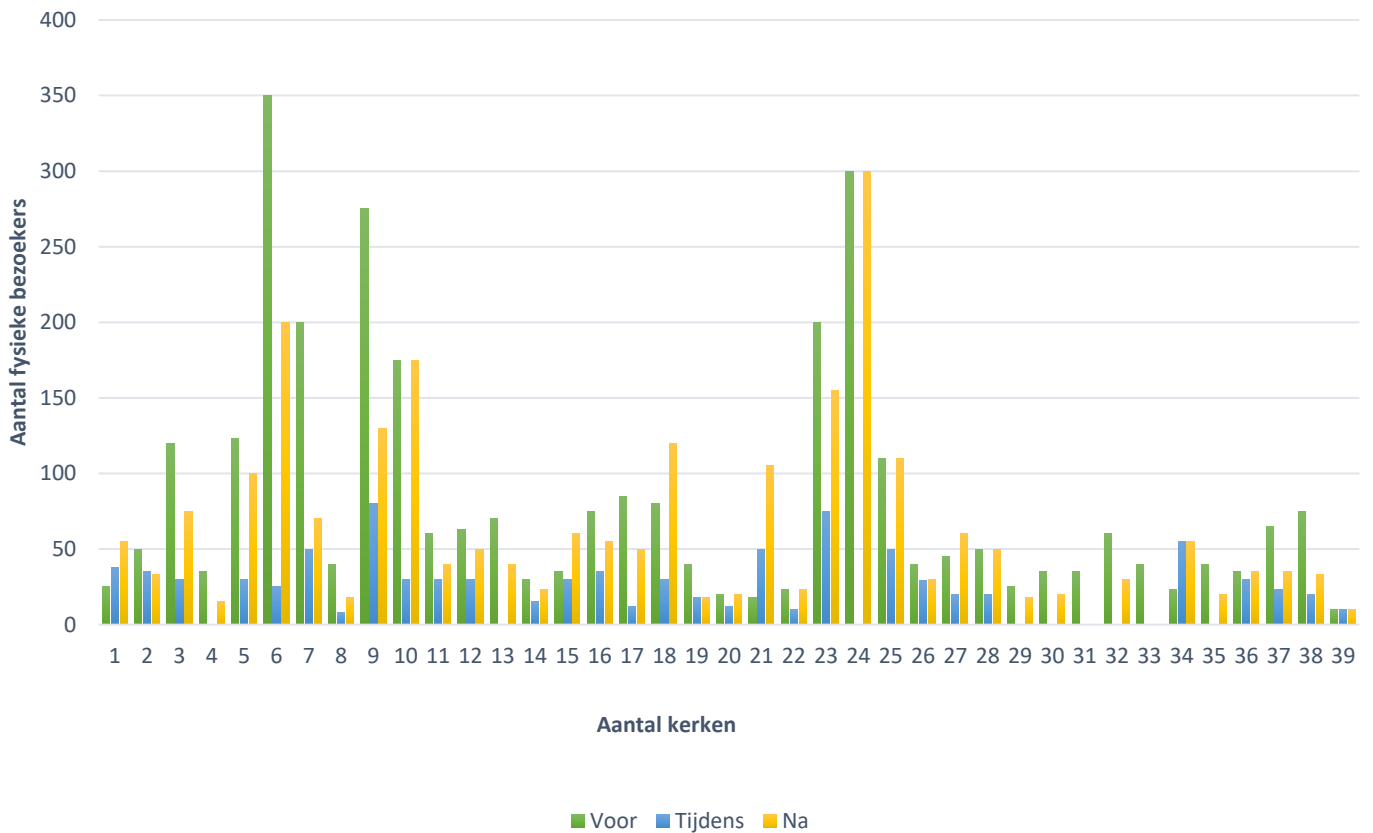
De corona-adviezen resulteerden erin dat de fysieke bezoekersaantallen tijdens de coronapandemie een stuk lager waren dan voor de coronapandemie. Na de opheffing van de coronamaatregelen namen deze aantallen weer vrij snel toe, maar op het moment van de enquête zijn ze bij veel kerken nog niet op hetzelfde niveau als voor de coronapandemie (zie tabel 2). In de telefonische enquête werden hiervoor twee verklaringen genoemd: allereerst zijn sommige kerkleden (vaak ouderen en zwakkeren) nog steeds bang voor besmettingsgevaar en ten tweede heeft de overgang op online kerkdiensten ervoor gezorgd dat mensen nu gemakkelijker vanuit huis de kerkdienst meebelevan.

In totaal waren er in 37 kerken tijdens de coronapandemie minder fysieke kerkbezoekers dan voor de coronapandemie. In paragraaf 1.7 wordt verder ingegaan op het verloop van de kerkdiensten tijdens de coronamaatregelen. Drie kerken zijn tijdens de coronapandemie gegroeid in fysieke bezoekersaantallen (kerk 1, 21 en 34, zie grafiek 1). Twee kerken geven het bewust kiezen voor fysieke ontmoetingen als reden dat ze gegroeid zijn.

	Gemiddeld aantal fysieke bezoekers	Spreiding	Mediaan
Voor pandemie	92	10 tot 500	50
Tijdens pandemie	23	0 tot 80	22
Na opheffing coronamaatregelen	83	0 tot 900	45
Verschil voor en na	-9	-150 tot 400	-16

Tabel 2: Gemiddelde fysieke bezoekersaantallen

Fysieke kerkbezoekers voor, tijdens en na de coronamaatregelen

Grafiek 1: Fysieke kerkbezoekers voor, tijdens en na de coronamaatregelen

Tijdens de interviews is er doorgesproken over de bezoekersaantallen na de opheffing van de coronamaatregelen. Bij vijf van de geïnterviewde internationale kerken zijn er na de opheffing van de coronamaatregelen evenveel fysieke bezoekers als voor de pandemie en bij één kerk zijn er minder bezoekers. Twee kerken benoemen dat het aantal kerkleden gelijk is gebleven doordat ze veel contact hebben onderhouden met hen. Eén kerk beschrijft dat niemand vertrokken is vanwege het feit dat ze een familiekerk zijn. Een voorganger beschrijft dat de kerk door de coronapandemie een soort nederigheid heeft geleerd en dat daarom de mensen na de coronapandemie graag weer naar de kerk gaan:

‘Kijk, corona was in Engeland bij de koningen, in Amerika in het moderne land. Niemand kon het stoppen. Dus het is een soort les eigenlijk voor ons: oké, wij zijn gewoon niks. Dus wij moeten kijken naar God... Bij Hem moeten we blijven. Dat is de safe place.’ (i2, p8)

6.2.2 Online activiteiten

De resultaten van de enquête laten zien dat de online bezoekersaantallen tijdens de coronapandemie sterk zijn toegenomen en na de opheffing van de coronamaatregelen weer wat zijn gezakt (zie tabel 3). Dat de mediaan voor de pandemie nul was, betekent dat veel kerken nul online bezoekers hadden en dus geen online kerkdiensten hielden. Uit tabel 4 blijkt dat dit vóór de pandemie 29 van de 38 kerken waren.

Daarnaast wijst tabel 4 uit dat er voor de coronapandemie negen internationale kerken online livestreams (via Zoom, YouTube op Facebook) hielden. Aan de start van de coronapandemie zijn er 24 kerken bijgekomen, waarmee het totaal lag op 33 kerken die online diensten hielden. Vijf kerken zijn helemaal niet online gegaan en van twee kerken ontbreekt de data. Na de opheffing van de coronamaatregelen zijn er nog 25 van de 38 kerken die online diensten hebben.

	Gemiddeld aantal online bezoekers	Spreiding	Mediaan
Voor pandemie	32	0 tot 600	0
Tijdens pandemie	165	0 tot 1800	43
Na opheffing coronamaatregelen	122	0 tot 1200	22
Vershil voor en na	+90	0 tot 950	9

Tabel 3: Gemiddelde online bezoekersaantallen

	Totaal aantal kerken	Na corona (nog) online	Na corona niet (meer) online
Voor corona online gegaan	9 kerken	9 kerken	0 kerken
Tijdens corona online gegaan	24 kerken	16 kerken	8 kerken
Helemaal niet online gegaan	5 kerken	0 kerken	5 kerken
Totaal	38 kerken		

Tabel 4: Aantal kerken die online zijn gegaan

Bereik online kerkdiensten

In de vergelijking van tabel 2 en 3 op pagina 17 en 19 is een interessante ontwikkeling te zien. Voor de coronapandemie, toen alle kerken vooral fysieke bezoekers hadden, was de spreiding tien tot vijfhonderd (zie tabel 2). Dat betekent dat de kleinste kerk(en) tien fysieke bezoekers hadden en de grootste kerk(en) vijfhonderd. Toen de overheid echter de corona-adviezen voor kerken aanscherpte, zijn 24 kerken overgestapt naar online diensten. Vervolgens blijkt dat de spreiding van de online kerkbezoekers tijdens de coronapandemie nul tot 1800 is (zie tabel 3). Dit betekent dat de kerken die niet online zijn gegaan nul online bezoekers hadden, maar dat de kerk met de meeste online bezoekers er 1800 had. Het maximale bereik is dus van vijfhonderd fysieke bezoekers naar 1800 online bezoekers gegaan. Tevens is het gemiddelde aantal fysieke bezoekers van voor de coronapandemie 92 (zie tabel 2) en is het gemiddelde aantal online bezoekers tijdens de coronapandemie 165 (zie tabel 3). Uit zowel de spreiding als het gemiddelde aantal bezoekers blijkt dat het online bereik van de kerken tijdens de coronapandemie is toegenomen ten opzichte van het fysieke bereik voor de coronapandemie.

De reden dat de kerken een groter online bereik hadden is helaas niet duidelijk. Wel blijkt uit zowel de zes enquêtes als vijf interviews dat mensen uit het buitenland meekeken naar de online diensten:

‘In Nederland sowieso iedereen die lid van onze kerk is kijkt gewoon naar de dienst. En ook mensen van Amerika en in Europa, Australië, die kijken ook gewoon online dienst.’ (i2, p3)

‘We hebben ook een kern buiten onze eigen gemeente die onze diensten wilden zien, bijvoorbeeld kennissen (naam land), kennissen elders en die keken graag mee. En wij vonden het een vorm van evangeliseren ook, dat ze gewoon zo het woord konden brengen.’ (i1, p1)

Een voorganger vindt dit nieuwe en grotere bereik mooi, maar denk dat het ook belangrijk is om gefocust te blijven op de oorspronkelijke missie:

‘Ons bereik moet eigenlijk in Rotterdam zijn, in Nederland, dus niet daarbuiten, want onze ambitie is eigenlijk om het evangelie in Rotterdam, in Nederland, te verspreiden en dan ook mensen dus weer terug naar de kerk brengen.’ (i3, p2)

Bij een andere kerk viel het op dat mensen die eerder teruggedaan waren naar het moederland, nu via de online diensten toch weer meededen met de kerk.

Overweging online activiteiten

Ook de zes geïnterviewde kerken hebben tijdens de coronapandemie de overstap gemaakt naar online activiteiten (met name Bijbelstudies, gebedsbijeenkomsten en kerkdiensten). Vijf van deze kerken zijn aan het begin van de pandemie begonnen met online kerkdiensten, één kerk was hier al eerder mee begonnen. De keuze om online activiteiten te organiseren had verschillende redenen, namelijk:

1. om activiteiten voort te kunnen zetten (4x);
2. grote behoefte aan kerk tijdens corona (1x);
3. groter bereik (1x);
4. kerkleden die kwetsbaar zijn voor het virus (1x).

Een voorganger geeft aan dat de online diensten aan het begin van de coronapandemie de enige mogelijkheid waren om kerk te zijn. Hij beschrijft tevens het belang van de kerk:

‘Iedereen gelooft dat is de huis van God. En dan komt gewoon iedereen naar daar en bidden en dan een dienst volgen... Iedereen wil daar zijn.’ ‘Iedereen wil naar God en wil bidden om hem te beschermen.’ (i2, p1)

Ervaringen met online activiteiten

Uit de meeste interviews bleek dat de overstap naar online activiteiten noodgedwongen was. De twee positieve gevolgen van de online activiteiten waren dat er een groter (internationaal) bereik was en dat voor sommige mensen de praktische bezwaren voor deelname weggenomen waren:

‘En de rest was online, of ze konden niet komen vanwege afstand, werk, kinderen, maar ze konden het wel online volgen. Dus het was wel een uitdaging toen, maar het beviel wel, want je zag ook de aantal bezoekers naar de doordeweekse diensten ook iets meer worden.’ (i1, p3)

Daarnaast waren er veel redenen waarom de online activiteiten ten opzichte van fysieke activiteiten een uitdaging waren. De meest genoemde waren:

1. minder persoonlijke interactie (3x);
2. minder fijne ervaring (3x);
3. minder betrokkenheid, mensen doen minder actief mee (2x);
4. onenigheid over de keuze om online/fysiek samen te komen (2x).

Verder werd nog genoemd dat mensen nu – na de opheffing van de coronamaatregelen – alsnog besluiten om thuis, online de dienst bij te wonen, er een toename was van eenzaamheid, dat het interculturele aspect van een kerk minder zichtbaar is, dat men behoefte had aan kerkbezoek en dat de voorganger op de zondagen geen signaalfunctie meer had voor de noden in de gemeente (zie ‘geestelijke ondersteuning’ paragraaf 2.2).

Een voorganger verwoordt het missen van de persoonlijke interactie en de online kerkdiensten als een minder fijne ervaring als volgt:

‘Some of them left because they are not used to online service. They are used to live service. They are used to come to church to dance, to see each other, to have interaction.’ (i5, p4)

6.2.3 Samenvatting kerk- en gebedsdiensten

Tijdens de coronapandemie is het bezoekersaantal van de fysieke kerkdiensten drastisch gedaald conform de coronamaatregelen. De meeste kerken hebben de overstap gemaakt naar online activiteiten. Uit de dataverzameling werd wel duidelijk dat de online activiteiten noodgedwongen waren en in de meeste gevallen alleen werden ingezet om zo de continuïteit te waarborgen en de activiteiten voort te kunnen zetten. Men vond de online activiteiten minder prettig en vond het jammer dat de persoonlijke interactie ontbrak. Toch waren er ook pluspunten aan de online activiteiten, bijvoorbeeld het feit dat er door de digitale kerkdiensten een veel groter internationaal publiek werd aangetrokken. Na de opheffing van de coronamaatregelen in maart 2022 blijkt dan ook dat de digitale kerkdiensten – naast de fysieke kerkdiensten, waar de focus op ligt – blijven.

6.3 Omgang met de coronamaatregelen

6.3.1 Gehoorzaamheid met oog voor de mens

Ondanks dat de omgang van de internationale kerken met de coronamaatregelen geen thema is geweest in het onderzoek, is hier uit de dataverzameling wel meer duidelijk over geworden. Tijdens de coronapandemie heeft de overheid verschillende adviezen aan de kerk gegeven. Zij legde geen maatregelen op aan de kerken, omdat dit vanwege de godsdienstvrijheid en de scheiding tussen kerk en staat niet toegestaan is. Ondanks dat de maatregelen voor de kerken niet verplicht waren, blijkt dat veel van de internationale kerken deze toch hebben opgevolgd. In de vorige paragraaf werd dit duidelijk als we lezen dat 37 van de veertig kerken tijdens de coronapandemie tijdelijk hun deuren gesloten hebben en online zijn gegaan, of hun bezoekersaantallen drastisch hebben teruggebracht naar de geadviseerde aantallen. Zo spreken drie kerken in de enquête over het aantal fysieke bezoekers tijdens de pandemie: “Dertig tot veertig bezoekers als de maatregelen dat toelieten”, “In april, mei en juni waren er geen vieringen, vanaf juli 2020 met dertig mensen” en “De kerk was dicht, dus er waren geen fysieke bijeenkomsten”.

Daarnaast blijkt uit de dataverzameling dat kerken zich bezig hielden met het houden van afstand, mondkapjes en desinfectiepompjes.

Ondanks dat veel internationale kerken zich grotendeels hielden aan de corona-adviezen, deden veel van hen dit met oog voor het individu. Zoals uit citaat i6, p5 op pagina 26 blijkt, is die geïnterviewde kerk altijd open voor mensen die het het hardst nodig hadden. Ook een voorganger van een andere kerk beschrijft heel mooi die menselijke maat. In haar kerk had het bestuur besloten om alleen mensen binnen te laten met een geldige coronabewijs door bij de ingang de QR-codes te scannen. Zij vertelt hier het volgende over:

‘Bijvoorbeeld er was zo’n QR-dienst en daar was een oude vrouw voor de deur. En ik weet, die heeft geen QR-code. Die laat zich niet vaccineren. En is tweeënhalve uur gekomen bij regen en alles, heel oud, 85, en toen stond ze voor de deur. Dus dan kan ik niet zeggen: nee. Dus ik heb haar natuurlijk binnengelaten en ook nog dakloze mensen heb ik ook binnengelaten... Als predikant kan ik mensen niet afwijzen.’ (i4, p3)

6.3.2 Polarisatie

Net zoals de coronapandemie in de samenleving heeft geleid tot verschillende opvattingen en misschien zelfs tot polarisatie, was dit in drie van de internationale kerken ook het geval. In deze kerken was er onenigheid over vaccinaties en coronamaatregelen:

'Er was één ruzie in de kerk. There was people who register properly and they came to the church. But when they are in the church, they don't want to put this mask. The said, no, I don't do it. I come here to- I am safe here. So there was a conflict.' (i2, p11)

Ook een andere kerk had te maken met sterk uitgesproken verschillende meningen:

'Tussendoor zijn wij weer opengegaan met allemaal beperkingen, dus met afstand, met mondk masker, handen wassen. En daar hadden wij veel weerstand op in onze kerk, omdat wij verschillende groepen in onze kerk hebben. Dat was ook nog een impact van corona, dat wij hebben mensen die echt tegen die beperkingen van corona zijn. Mensen die ook geen mondkapje willen dragen en die extreem in weerstand zijn gegaan. Ook de discussie over, wat is kerk eigenlijk? Moet de kerk gewoon openblijven? Mag de kerk beperkingen hebben en wat voor beperkingen? Dat was een vraag die eigenlijk de hele tijd doorging, de hele twee jaar als je altijd weer wat verandert... Was ook verschillende groepen nog in de kerk, extreme, middelextreem en mensen die extreem beperkingen willen ook. Het waren meer mensen die dan gewoon die idee hadden, we moeten echt allen een QR-code hebben. We moeten allen mondkapjes dragen en zo verder. Als twee kanten gehad en daartussen ook nog verschillende groepen.' (i4, p1)

En:

'En dan ook met het vaccin. Een interculturele kerk is ook een verzamelbak van allerlei stijlen en vormen van geloven en van godsvertrouwen. En dat heeft ook echt wel tot discussies onderling geleid. Van, is de overheid ons aan het manipuleren? Is dit een voorproefje van geloofsvervolging? Worden de kaders uitgezet waarin in de toekomst christenen kunnen worden buitengesloten van deelname aan de maatschappij? Terwijl je aan de andere kant mensen hebt, die werken zelf in de zorg. En die lopen nog maar een paar weken zonder mondkapje op hun werk, terwijl de rest van de samenleving allang mondkapjesvrij was. En die komen dan op zondag, de enige plek in hun leven waar niet iedereen zin heeft om een mondkapje voor te doen. En denken van, ik werk me de hele week het schompes voor de gezondheid van mensen en mijn eigen kerk, mijn eigen broeders en zusters- Wat een naastenliefde.' (i6, p8-9)

In sommige kerken zijn heftige discussies ontstaan rondom corona. De drie voorgangers zijn hiermee omgegaan door er veel over te praten met de mensen en twee voorgangers hebben er zelfs Bijbelonderwijs of een preek over gehouden. Een voorganger zei dat ze zelf merkte dat ze de discussie en de regelgeving soms best ingewikkeld vond.

6.3.3 Samenvatting omgang met coronamaatregelen

Uit deze paragraaf blijkt dat internationale kerken echt onderdeel zijn van de samenleving. Zo was bijvoorbeeld de polarisatie die zichtbaar was in de samenleving, ook zichtbaar in sommige kerken. De voorgangers zijn hier voornamelijk mee omgegaan door simpelweg in gesprek te gaan over het onderwerp. Wat betreft de corona-adviezen wordt duidelijk dat de internationale kerken weloverwogen keuzes hebben gemaakt, vaak hebben geluisterd naar de wisselende adviezen, maar nooit mensen hebben buitengesloten die het bezoek aan de kerk echt nodig hadden.

6.4 Vormen van hulp

In de enquête en interviews is gevraagd naar de soorten hulp die de kerken tijdens de coronapandemie hebben gegeven. In een paar interviews werd er een expliciet onderscheid gemaakt tussen praktische hulp en geestelijke ondersteuning. In andere interviews benoemden de participanten dit onderscheid niet, maar kwamen beiden soorten hulp wel naar voren. In deze paragraaf worden de geestelijke ondersteuning en praktische hulp los van elkaar besproken, met daarbij wel de realisatie dat de twee nauw met elkaar verbonden zijn en vaak zelfs in elkaar overlopen. Verder wordt er inzicht gegeven in de initiatieven van de kerken tijdens de pandemie en de actieve, betrokken kerkleden.

6.4.1 Praktische hulp en geestelijke ondersteuning als onderdeel van missie en visie

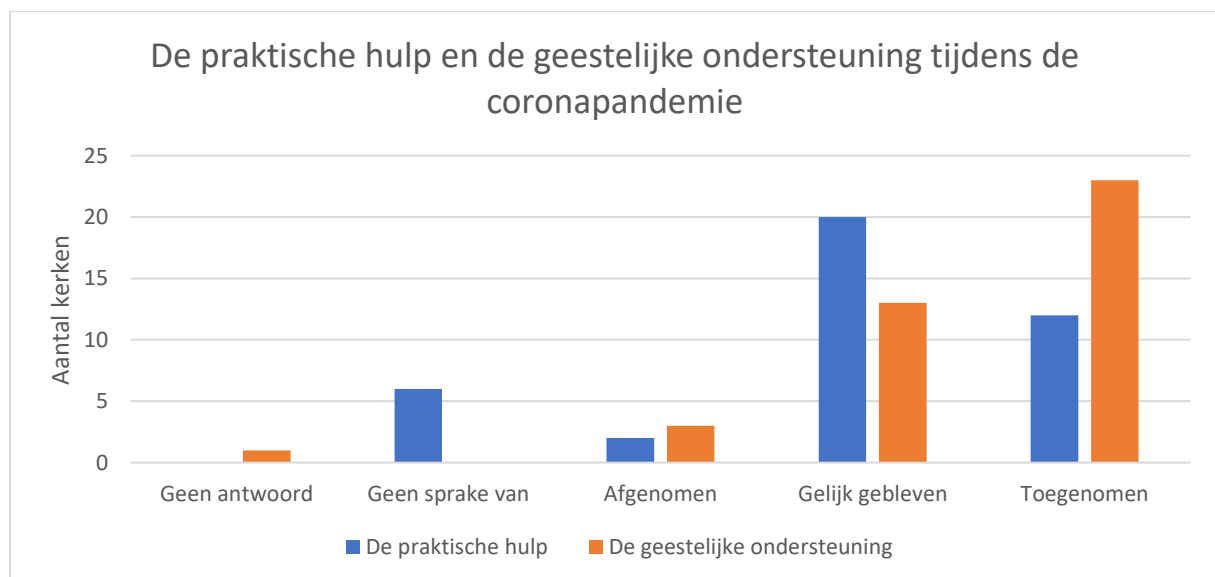
De zes geïnterviewde kerken geven aan dat het geven van hulp erg belangrijk is en dat het onderdeel is van hun missie en visie. Men wil geen kerk zijn zonder hulp te kunnen bieden aan mensen die het nodig hebben.

‘Eigenlijk is het door liefde uit te stralen, door liefde te geven, mensen met elkaar te verbinden in het woord van God. Want dat is het belangrijkste. Wij geloven door liefde te tonen dat mensen meer aangetrokken worden van: dit is anders, dit heb ik niet ervaren. Dan pas kun je gaan evangeliseren, dan pas kun je over God of over de bijbel gaan spreken.’ (i1, p7)

‘Want je kan niet evangeliseren, evangelie brengen, dat geloof aan mensen bekend maken zonder dat jij iets voor hun kan betekenen.’ (i3, p5)

6.4.2 Geestelijke ondersteuning

Uit de enquête blijkt dat in 7,5 procent van de internationale kerken de pastorale hulp tijdens de coronapandemie is afgenomen. Bij 32,5 procent van de kerken is dit gelijk gebleven en bij 57,5 procent van de kerken is dit toegenomen (N = 40). Bij de meeste kerken was er dus sprake van meer pastorale hulp of geestelijke ondersteuning. De redenen die hiervoor genoemd worden duiden op een hogere hulpvraag vanuit de kerkleden: angst, baanverlies, isolatie en eenzaamheid, psychische problemen, relatieproblemen, ziekte en sterfgevallen. Naast dat er sprake was van meer geestelijke of pastorale ondersteuning, was de uitvoering ervan vaak ook anders. Veel pastorale gesprekken vonden namelijk telefonisch plaats.

Grafiek 2: De ontwikkelingen van de praktische hulp en geestelijke ondersteuning tijdens de coronapandemie

Ook tijdens de interviews geven drie voorgangers aan dat de geestelijke hulpvragen toegenomen zijn tijdens de coronapandemie, bijvoorbeeld vanwege depressie en geldproblemen (i2, p6). De belangrijkste wijze waarop de zes kerken de mensen geestelijk of mentaal hebben ondersteund was door middel van (veelal telefonisch) contact. Een voorganger merkte op dat hij het telefonische pastorale contact als "heel ingewikkeld" heeft ervaren. Met name de vraag: waar ben je nodig, wat zijn de noden in de gemeente? "Van, ik wil er voor mensen zijn, mensen hebben me juist nu nodig, maar waar?" Hij beschrijft dat de signaalfunctie op de zondag ontbreekt:

'Afgelopen zondag was de dienst om tien over twaalf klaar en ik kwam half drie thuis. En dan heb je nog zoveel contacten... en vraag je, hoe gaat het? En dan zeggen mensen, het gaat goed... Of iemand zegt, het gaat goed, maar ik kijk even goed naar je ogen en ik houd je even vast en dan praat ik even door. Maar ook de signaalfunctie van de zondag, van, waar is hulp nodig, is enorm. En nu was die er niet, dus dan ga je maar gewoon bellen... Ook al gaat het goed, je bent toch een halfuur aan het kletsen, als het niet langer is... Maar als je zeshonderd mensen hebt, denk ik, qua pastoraal bereik in (naam kerk), die heb je echt niet zomaar rondgebeld allemaal... En dan waren we weer eens open na een periode van strenge lockdown en dan sprak ik iemand en dan zeg ik, hoe is het eigenlijk met je? En dan blijkt driekwart jaar geleden zijn vader zijn overleden en toch in een soort vastlopende rouw te zijn terechtgekomen, maar ik wist het niet.' (i6, p4)

De verschillende voorgangers beschrijven hoe zij geestelijke ondersteuning hebben geboden bij conflicten, eenzaamheid, geloofsvragen, financiën, werk en opvoeding. Maar ook op belangrijke momenten zijn zij erbij: bij geboorte, in het ziekenhuis en bij het overlijden. Hierbij heerst een gezamenlijke houding: wij zijn er voor je.

'Wij hebben altijd een open oor, dus mensen hebben mij kunnen bellen om de hele tijd. En de mensen hebben dat ook gedaan. Sommige mensen (hebben mij, red.) met Kerst en om twaalf in de nacht of om één in de nacht gebeld. Dus altijd een open oor en dat is heel belangrijk, vind ik.' (i4, p6)

'What I do, I called to them. Day to day I call on them. I check on them.' (i5, p3)

Ondanks dat alle zes de kerken tijdens de coronapandemie regelmatig gesloten waren, beschrijft één kerk hoe zij toch de deuren open hielden voor de mensen die het het hardst nodig hadden:

'Dus zodra we een beetje open konden, hebben we ook altijd gezegd... in ieder geval de mensen die vanwege een bepaalde geestelijke of sociale nood willen komen, die mogen komen. Dus we hebben wel gepoogd om binnen de mogelijkheden echt aan de maatregelen te houden die landelijk golden, maar daarbij altijd te zeggen van, maar we hebben ook een groep mensen bij ons voor wie dit de enige mogelijkheid van de week is om iemand anders te ontmoeten... Als jij in de nachtopvang zit en je wordt 's ochtends om acht uur weer naar buiten geschopt en de zondag is het enige moment dat je daadwerkelijk in verbinding met mensen leeft, daarvan hebben we altijd aangegeven van, de deur staat wijd open en er is echt niemand die je naar huis stuurt.' (i6, p3)

6.4.3 Praktische hulp

Betreffende de praktische hulp, geeft 15 procent van de kerken aan deze vorm van hulp niet te verlenen. Vijf procent van de kerken geeft aan dat deze hulp tijdens de coronapandemie is afgenomen. Vijftig procent zegt dat deze hulp gelijk gebleven is en dertig procent zegt dat deze hulp is toegenomen (N = 40). Zie voor meer informatie grafiek 2.

Vormen van praktische hulp

Uit de enquête blijkt dat er veel variatie is aan praktische hulp vanuit de kerken. De meeste kerken (elf) benoemen dat ze zich tijdens corona bezig hielden met het verstrekken van voedsel:

- voedsel inzamelen en voedselpakketten rondbrengen;
- helpen bij de voedselbank;
- afhaaldiners en lunches rondbrengen;
- brood uitdelen.

Vier kerken benoemen in de enquête dat zij alleen incidentele diaconale hulp verlenen, bijvoorbeeld in het geval van een verhuizing of een sterfgeval. Twee kerken beschrijven ook dat de blik tijdens corona meer gericht was op de eigen gemeente dan op diaconaat in de buitenwereld. Verder wordt er door een enkeling gesproken over een kledingbank, een weggeefwinkel, het helpen bij huisvesting van ongedocumenteerde mensen, het helpen bij de zoektocht naar werk, het helpen van Oekraïners die gevlucht zijn of het ondersteunen van arme gezinnen.

In de interviews is doorgesproken over de praktische hulp vanuit de kerken. Alle zes de internationale kerken hebben op een praktische wijze hun eigen kerkleden en mensen van buiten de kerk geholpen, ofwel vanuit hun eigen portemonnee of in samenwerking met organisaties als SKIN-Rotterdam.

Drie kerken hebben op een bepaalde manier gedaan aan voedselverstreking. Twee kerken deelden voedselpakketten uit aan mensen binnen en buiten de kerk. Die eerste kerk deed dit al, de tweede kerk is dit tijdens de pandemie gaan doen. De voorganger van een kerk deed dit op een kleinere, intiemere schaal. Zij hielp persoonlijk – ondanks dat ze zelf in een hele moeilijke situatie zit – een vrouw die wegens omstandigheden ernstig verzwakt was:

'I did shopping, then I went to her house, I cooked three different menu's. I made bami, I cook yam and fried egg and I make a big pot of stew. So, she was very sad and she was happy but she was also sad. Pastor, why are you doing this? We are supposed to be taking care of you. You don't even have your car and (you come, red.) all the way from home, you brought all this shopping and you still come and stand for almost three hours. You cook all this food for me and for the children. So I told her that that is what I can give. And Jesus will do the healing. This is what I can do for her.' (i5, p3)

Verder werden er bij twee kerken tijdens de coronapandemie Albert Heijn-kaarten uitgedeeld om boodschappen van te doen. Ook is er een (vaste) kledingbank bij één van de kerken voor mensen van binnen en buiten de kerk. Tot slot hielp één kerk ongedocumenteerde mensen met praktische zaken, waaronder het regelen van een vaccinatie en in sommige gevallen de begeleiding terug naar het vaderland.

6.4.4 Initiatieven tijdens corona

Naast de geestelijke ondersteuning en praktische hulp hebben verschillende kerken tijdens de coronapandemie ook mooie, tijdelijke initiatieven en projecten gedaan. Denk hierbij aan: het rondbrengen van cadeautjes, afhaaldiners en lunches rondbrengen, bloemenacties, inloopmoment voor soep en meditatie, pop-up kapel en een telefonische belacties. Ook bij de zes geïnterviewde internationale kerken bleken mooie acties opgezet te zijn. Drie kerken hebben persoonlijke kleine cadeautjes uitgedeeld, zoals kerststollen met een handgeschreven kaartje, rozen aan ouderen en knutselpakketjes aan kinderen. Daarnaast benoemt een voorganger nog twee creatieve acties:

'De kinderen hebben een actie gedaan, Sterker door Krijt, door voor winkeldeuren en bedrijfspanden van ondernemers mooie krijttekeningen te maken met bemoedigende teksten.' (i6, p3) *'Wat ook een leuke actie was, was pakken bloem of meel bij de diensten uit*

te delen en te zeggen, bak iets voor willekeurig iemand anders. En denk aan iemand en maak iets lekkers en breng dat langs.’ (i6, p4)

In twee kerken is men actiever gaan bidden en gebedsavonden gaan organiseren. Zo wordt in een kerk dagelijks om zeven uur gebeden en is ook in een andere kerk meer aandacht voor gebed:

‘Ik vond het zo mooi om soms, ik had laatst gezien toen mijn man ernstig ziek werd, werd er een gebedsgroepje opgericht om voor hem te bidden. En al heel lang zeggen we tegen de gemeente, onze basis is gebed en in die crisis zag ik juist mensen opstaan om die gebed te leiden. En je zag ook mensen die voorheen niet meededen aan gebed, die gingen actief meedoen.’ (i1, p8)

Uit bovenstaand citaat komt de holistische benadering ook sterker naar voren. Hierbij lopen praktische en geestelijke ondersteuning door elkaar. Tot slot heeft een kerk een singles meeting gehouden om eenzaamheid onder alleenstaanden tegen te gaan en heeft een andere kerk een spelletjesmiddag voor jong en oud georganiseerd:

‘Dat is voor mij ook heel belangrijk, dat verschillende generaties bij elkaar zijn. En dat was in het begin ook bij ons niet zo makkelijk als die jonge generatie kwam en die oudere die dan zo apart, om hen bij elkaar te krijgen. Daar hebben we nu ook een nieuwe ding. Dat is gewoon een speelmiddag waar iedereen kan zijn eigen spel meebrengen waar jong en oud met elkaar spelen.’ (i4, p7-8)

6.4.5 Actieve kerkleden

Zoals een voorganger in één van de interviews zo mooi aanstipt, komt er niet alleen hulp vanuit de kerk (het bestuur en de betaalde krachten), maar is dit een wederkerig proces:

‘Maar ik wil wel dat nog even onderstrepen, van, hulp geven of zo, dat klinkt wat eenzijdig. Het is ook wel echt wederkerig. Dus ik bedoel, diegene die uit de nachtopvang wordt geschopt ’s ochtends om acht uur, is tegelijkertijd iemand die ook het gebouw ombouwt tot kerk op zondagochtend en weer terug. Dus hij krijgt hulp, want hij betekent iets. En hoe komt dat? Hij zet zich in voor de kerk... Hij ervaart het, doordat er een plek is die zegt: wat fijn dat je er bent, want we hebben je nodig. Dus het is wat wederkeriger dan, er is een hulpvraag en wij voldoen daaraan.’ (i6, p5)

In de zes internationale kerken zijn er veel actieve en betrokken kerkleden die de kerk levend en in beweging houden, naar elkaar omzien en mensen helpen buiten de kerk. Wat we eerder lazen in het interview met een kerk: de kerkleden beginnen zelfstandig een gebedsgroep om te bidden voor het voorgangersechtpaar. In een andere kerk zijn mensen actief betrokken door een licht te zijn in Rotterdam en buitenstaanders praktisch te helpen. Daarnaast hebben mensen ook oog voor elkaar:

‘Er is een gemeenschap van gelovigen die elkaar kent, die elkaar liefheeft, die een verlangen heeft om te groeien in geloof, die dat wil delen met de mensen om zich heen.’ (i6, p5)

6.4.6 Samenvatting vormen van hulp

Op basis van de eerste vier subparagrafen blijkt dat de internationale kerken op verschillende wijzen hulp aanbieden en aangeboden hebben tijdens de coronapandemie, zowel aan de eigen kerkleden als aan een breder publiek buiten de kerk. Dit deden zij door geestelijke ondersteuning te bieden, praktische hulp te geven en mooie initiatieven op te zetten. Dit wordt regelmatig vanuit een holistisch oogpunt benaderd. Het blijkt dat de (vraag naar) geestelijke ondersteuning meer is toegenomen dan de (vraag naar) praktische hulp. Echter, ondanks dat de kerk op veel manieren de

mensen dient, blijkt dit niet eenrichtingsverkeer te zijn, maar is er sprake van wederkerige hulp. De actieve en betrokken kerkleden zorgen ook voor (onder andere) de continuïteit van de kerk.

6.5 Vitaliteit van de kerk

Ook is er in het onderzoek aandacht gegeven aan de vitaliteit en de toekomstverwachting van de kerken. Hierbij is in het interview gekeken naar de definiëring van vitaliteit door de voorgangers en hoe hun kerk zich verhoudt tot die definiëring. Uit de dataverzameling blijkt dat de coronapandemie heeft gezorgd voor verschillende uitdagingen met betrekking tot de vitaliteit van de kerken, maar dat er ook hoopvolle zaken zijn.

6.5.1 Vitaliteit van de kerk

Definiëring vitaliteit (door voorgangers)

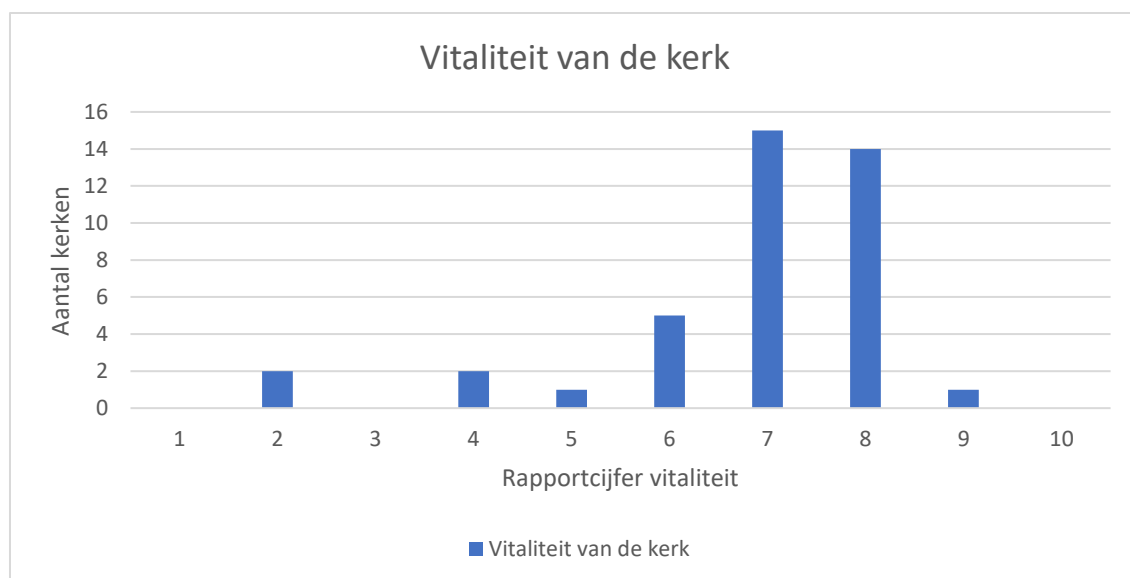
Voordat de participanten uitspraak zouden doen over de vitaliteit van hun kerk, is in de interviews gevraagd naar hun definiëring van een vitale kerk. Hier kwamen veel verschillende kenmerken uit, namelijk:

1. actieve kerkleden die tevens voor elkaar klaarstaan (3x);
2. een toekomstbestendige kerk (die over X jaar nog steeds bestaat) (2x);
3. een goede leer die draait rond Jezus (2x);
4. financieel in orde (1x);
5. levendige kerkdiensten met voldoende gebed (1x);
6. een licht zijn voor de samenleving (1x);
7. leiding door de Heilige Geest (1x).

Naar aanleiding van bovenstaande definiëring van een vitale kerk, benoemen de internationale kerken dat ze – om vitaal te zijn – voor een aantal uitdagingen staan en dat er een aantal hoopvolle zaken zijn in hun kerk (zie paragraaf 1.4.2 en 1.4.3).

Vitaliteitsscore kerken

In de enquête geven de veertig internationale kerken zichzelf gemiddeld een 6,83 op het gebied van vitaliteit en levensvatbaarheid. De meeste respondenten geven de vitaliteit van hun kerk een 7. Daarna geven de meeste respondenten de vitaliteit een 8. De scores lopen van een 2 tot een 9 (zie grafiek 3).

Grafiek 3: Vitaliteitsscore van de kerken

6.5.2 Uitdagingen

In de telefonische enquête worden er veel verschillende uitdagingen genoemd waar de internationale kerken mee kampen. De grootste uitdaging ten gevolge van de coronapandemie is dat deze heeft gezorgd voor een afname in kerkleden (14x). Daarnaast zijn er voor elf internationale kerken negatieve financiële gevolgen. Volgens de respondenten kwam dit voornamelijk door dat er tijdens de pandemie minder fysieke bezoekers waren en er dus minder collectes werden gehouden. Bij één kerk waren de inkomsten weggevallen uit verhuur. Uit de enquête blijkt dat de inkomsten bij 55% van de kerken zijn afgenomen, bij 27,5% van de kerken gelijk gebleven zijn en bij 17,5% van de kerken zijn toegenomen.

Verder worden de volgende uitdagingen genoemd:

1. het ontbreken van gemeenschapsgevoel en fysiek/menselijk contact (8x);
2. gemeenteleden die vanwege besmettingsgevaar niet naar de kerk durfden te komen (6x);
3. contact onderhouden met gemeenteleden (6x);
4. kerkdiensten en projecten die geannuleerd moesten worden (5x);
5. polarisatie (5x): uiteenlopende meningen, discussies, complottheorieën met betrekking tot corona en vaccinaties;
6. minder actieve gemeenteleden en minder vrijwilligers (4x);
7. de pastorale situatie van mensen is vanuit huis moeilijk in te schatten (4x);
8. de teams zijn vermoeid (3x);
9. de omgang met coronamaatregelen (2x);
10. snelle en juiste communicatie met de gemeente (2x).

Tot slot worden de volgende uitdagingen bij deze vraag allemaal één keer genoemd: eenzaamheid onder mensen, het weigeren van de toegang van mensen voor een kerkdienst, niet de mogelijkheid hebben om te zingen, online worshippen en verlies van het kerkgebouw.

Ook in de interviews benoemden voorgangers met welke uitdagingen zij te maken hebben op het gebied van vitaliteit. De meest genoemde is dat er sprake is van vermoeide teams. Door het harde werken en de persoonlijke invloed van de coronapandemie konden de mensen minder plezier halen uit hun taken.

‘En soms moet ik ook waken voor dat trouwe groepje, omdat de burn-out heel snel kan insluipen, dat zij ook niet zich overinzetten. Bijvoorbeeld er zijn dezelfde mensen in de braderie, er zijn dezelfde mensen in de voedselbank.’ (i1, p8)

Daarnaast benoemen twee kerken dat ze financiële uitdagingen hebben, één kerk heeft geen kerkgebouw om samen te komen en ook merkt een voorganger op dat sommige kerkleden na corona minder betrokken zijn: de coronapandemie heeft ervoor gezorgd dat sommige mensen meer consumptiekijkers zijn geworden in plaats van actieve en betrokken kerkleden.

6.5.3 Hoopvolle zaken

De belangrijkste zaak waar de internationale kerken in de telefonische enquête hoop uit geput hebben is dat ze flexibiliteit hebben laten zien met betrekking tot de coronamaatregelen. Sommigen zijn diensten gaan houden in de buitenlucht, veel zijn online diensten gaan houden of hebben online en fysieke diensten gecombineerd. Sommige kerken zijn helemaal niet online gegaan. Daarnaast zijn pastorale gesprekken vaak veranderd in telefonische gesprekken.

Ook viel het in negen internationale kerken op dat de kerkleden naar elkaar om keken en aan elkaar vroegen hoe het ging. In sommige kerken waren er *small-groups* die nog wel samen konden komen. Meerdere kerken waarden de grote betrokkenheid van de kerkleden tijdens corona. Vier kerken zijn tevreden over de samenwerking met externe partners. Drie kerken zijn tevreden over de snelle

en juiste communicatie met de gemeenteleden. Drie kerken benoemen dat er meer is gebeden tijdens corona (3x) en één kerk zegt opgelucht: *“We hebben het overleefd”*.

Vijf van de zes geïnterviewde internationale kerken hebben een positieve toekomstverwachting, ondanks de uitdagingen waar zij mee te maken hebben. Daarbij zijn dezelfde vijf kerken van mening dat hun kerk vrucht draagt. Dit is te zien aan de blijdschap en dankbaarheid van de mensen, de geestelijke groei die mensen doormaken, dat mensen worden gedoopt, dat mensen tot geloof komen en dat de kerk als licht schijnt in een (soms) donkere omgeving. De twee belangrijkste zaken waar deze kerken hoop uit putten is de betrokkenheid van de kerkleden en het feit dat God trouw blijft. Een voorganger beschrijft het als volgt:

‘The only thing one can say, is that God remained faithful. God helped us through it. God did not let any of us die, our children didn’t die. And none of the members. We didn’t lose anybody to corona.’ (i5, p8)

6.5.4 Samenvatting vitaliteit van de kerk

De zes geïnterviewde voorgangers hebben het begrip vitaliteit gedefinieerd. Hieruit blijkt dat actieve kerkleden, een toekomstbestendige kerk en een goede leer rondom Jezus het belangrijkste zijn. Gemiddeld geven de veertig kerken zichzelf een 6,83 met betrekking tot vitaliteit. Er worden verschillende uitdagingen beschreven die de kerken hebben ervaren tijdens de coronapandemie. Hiervan is de belangrijkste het ontbreken van gemeenschapsgevoel en fysiek contact. Daarnaast wordt zowel in de telefonische enquête als de interviews genoemd dat er sprake is van vermoeide teams. Naast de uitdagingen zijn er toch ook veel hoopvolle zaken voor de internationale kerken. Uit de interviews blijkt dat men hoop put uit Gods trouw en de betrokkenheid van kerkleden.

6.6 Persoonlijke ervaring van de voorganger

Tot dusverre heeft dit rapport vooral de invloed van de coronapandemie op de kerken besproken. Het is echter ook belangrijk om aandacht te besteden aan de voorgangers. Zij die zich – in vijf van de zes gevallen als onbetaalde kracht – verantwoordelijk voelen voor hun gemeente. Zeker in tijden van crisis. De informatie uit deze paragraaf komt alleen uit de interviews.

6.6.1 Persoonlijke invloed

Voor alle voorgangers geldt dat hun werk tijdens de coronapandemie zwaarder was dan ervoor of erna. Een grote reden hiervoor is dat men het hele online proces moest organiseren. Ook benoemt een voorganger dat hij minder energie kreeg van zijn baan doordat hij minder in contact stond met de mensen en tijdens kerkdiensten moest preken voor een camera.

Een voorganger gaf aan dat hij tijdens corona weinig tijd voor zichzelf had:

‘There was people who phone me (at, red.) ten o’clock in the night. So I don’t have even privétijd. So I said, oh my God, I don’t know what to do. And when I close it, there is someone also call me. And I cannot say to everyone yes, yes, yes. I cannot, otherwise I would have a problem with the board. Dus it was slecht time. But now, niet meer.’ (i2, p12)

Een andere voorganger trekt een les uit de coronapandemie:

‘En ik heb ook een paar mensen zien overlijden door die virus, door die corona en dan zit je toch op een andere gedachte van je toch moet God serieus nemen, je moet wel geloof serieus nemen. De kerk moet wel niet alleen maar een naam zijn, maar een kerk moet ook proberen om het evangelie te brengen naar mensen, zodat ze ook weten dat er hoop is.’ (i3, p9)

Een derde voorganger merkte dat ze tijdens de coronapandemie eenzaam was in haar werk:

‘Dus ik had gewoon veel meer werk dan normaal en ik was ook tijdelijk eenzaam met deze werk, omdat ik niet echt een goed team (had, red.)... Dus eenzaam, veel werk, ook lichamelijke problemen daardoor.’ “Het is nu beter, maar dit wat ik heb verteld na zo’n soort burn-out bij mensen en een beetje ook bij mijzelf. Niet een echte burn-out, maar wel zo een fase. Nu is wel alles weer mogelijk, maar die kracht is er niet meer.’ (i4, p12)

Twee voorgangers hebben weinig negatieve persoonlijke gevolgen van de coronapandemie ervaren. Zoals beschreven in de vorige paragraaf hebben de meeste kerken een positieve toekomstverwachting. Toch is er één kerk die het heel zwaar heeft. Zoals eerder beschreven heeft deze kerk geen gebouw meer waarin ze samen kunnen komen, zijn er nog maar weinig mensen betrokken bij de kerk en zijn er geen inkomsten meer. Dit alles weegt ook zwaar op de voorganger. Naast dat zij al een tijdje geen inkomen meer heeft als voorganger, had de coronapandemie op nog meer vlakken impact:

‘To tell you the truth, I am really broken, and I see before my eyes, losing my members and families that we been together for long, long time. In a way, because they are fed up of just staying inside the house on Zoom... Personally, it’s difficult for me, because it’s like part of my body is going gradually. And you cannot do anything. And you build an empire and the empire is gradually shrinking. And you don’t have anyone to help you, to make it stand strong. Then you feel lonely, because to tell you the truth, I don’t know anymore what I can do... And it also affected a lot of members financially, which I’m also part of them. It affected me. Financially, it affected also my relationship.’ (i5, p1)

6.6.2 Geloof

Ondanks de moeilijke situatie waarin alle voorgangers zich begaven of begeven, blijft er één iets waar ze kracht uit kunnen halen: hun geloof in God. Dit geldt voor ieder van hen:

‘Voor mij is geloof belangrijk, het is een onderdeel van mijn leven... ik heb gewoon zelf bewust gekozen om gelovig te zijn, omdat het is een onderdeel van je leven dat je niet zonder God kan leven. En dat wil ik eigenlijk delen met heel veel mensen, zodat zij ook kunnen begrijpen bewust dat er een God bestaat die leeft en Hij zal je vrede en vreugde geven in het leven.’ (i3, p5-6)

‘So sometimes is sad when you are by yourself, and you look at it how come things are like this? You just hear a voice telling you that it’s just temporary, it’s not permanent. So, I encourage myself through the word of God.’ (i5, p7)

Ook vertelt één voorganger dat ze tijdens de coronapandemie meer tijd had voor contemplatie, voor beschouwing en bezinning:

‘Maar in deze coronatijd was voor mijzelf mijn persoonlijke geloof was gewoon heel belangrijk. Dus ik heb veel gebidden en ik ben door de rust in de natuur- Je kreeg ook natuurlijk veel Kontemplation om in contact met jouzelf, met God te treden om te bidden... Mijn contact met God...is gewoon echt een goede vriendschap’ (i4, p13).

6.6.3 Samenvatting persoonlijke ervaring van de voorganger

De voorgangers van de internationale kerken hebben zich tijdens de coronapandemie tomeloos ingezet. Het gevolg hiervan is dat ze vermoeid en soms zelfs eenzaam zijn geworden. Toch vinden ze kracht in God en kan het geloof hen tijdens een moeilijke periode als deze ook rust geven.

6.7 Samenwerking met SKIN-Rotterdam

Het laatste thema tijdens de interviews was de samenwerking met externe partners, maar vooral met SKIN-Rotterdam. Vier van de internationale kerken werken samen met andere kerken. Drie kerken werken samen met andere organisaties. Wat voor alle kerken overeenkomt is dat ze samenwerken met SKIN-Rotterdam. Al deze kerken spreken ook hun dankbaarheid uit naar SKIN. Zo wordt er benoemd dat de organisatie een bijdrage heeft geleverd aan de voedselpakketten, herinneringen heeft gestuurd voor het aanvragen van fondsen, gratis cursussen aanbiedt, online advies/workshops gegeven heeft over corona, hulp biedt bij het vinden van een nieuw kerkgebouw en hulp heeft geboden door het verstrekken van Albert Heijn en Etos kaarten en Rotterdampassen. In de interviews wordt veel waardering en dankbaarheid uitgesproken naar het werk dat SKIN-Rotterdam doet. Wanneer we vragen naar wat SKIN-Rotterdam tijdens de crisissituatie van de coronapandemie nog beter had kunnen doen, doet men daar geen uitspraken over. Wel komen er een aantal ideeën naar voren die men nu of in de toekomst zou willen zien van SKIN-Rotterdam:

- herstart van de Nederlandse taallessen (i1, p12-13);
- pastors/leiders opleiden in nazorg en pastorale zorg (gespreksvoering, aandacht voor mensen) (i1, p14);
- ondersteunen bij financiële problemen (i2, p9 / i5, p5-6);
- het voorbereiden van de volgende generatie om taken in de kerk op te pakken (i2, p10);
- workshop dienend leiderschap voor voorgangers (i3, p10-11);
- helpen met het vinden van een stabiele plek voor de kerkdiensten (i5, p5-6).

7. Conclusie

In dit onderzoek is gezocht naar een antwoord op de onderzoeksvraag: ‘Wat is de impact van de coronapandemie op internationale kerken in Rotterdam en omstreken?’

Uit het onderzoek blijkt dat de coronapandemie in de internationale christelijke gemeenschappen van invloed was op vier gebieden, namelijk (1) de vitaliteit van de internationale kerken, (2) de vormen van hulp (geestelijke ondersteuning en praktische hulp), (3) de kerk- en gebedsdiensten en (4) de persoonlijke ervaringen van de voorgangers.

Vitaliteit (deelvraag 1)

De impact van de coronapandemie op de vitaliteit van de internationale kerken is volgens de geïnterviewde voorgangers vooral zichtbaar in de afname van het aantal kerkleden, de negatieve financiële gevolgen, het ontbreken van gemeenschapsgevoel plus fysiek contact en de vermoeide teams. Toch ervaren zij ook hoopvolle zaken, zoals de flexibiliteit van de kerken, de manier waarop men naar elkaar omkeek ten tijde van crisis en de betrokkenheid van de kerkleden. Ook het feit dat God trouw blijft staat als een paal boven water voor de geïnterviewde voorgangers.

De vormen van hulp (deelvraag 2)

De pandemie heeft op verschillende manieren invloed gehad op geestelijke ondersteuning in kerken. Allereerst heeft deze ervoor gezorgd dat de (vraag naar) geestelijke ondersteuning en praktische hulp bij veel internationale kerken is toegenomen. Echter, de (vraag naar) geestelijke ondersteuning is meer toegenomen dan de vraag naar praktische hulp. Dit had vaak te maken met meer angst, isolatie, eenzaamheid en psychische problemen. Veel van het pastorale contact verliep tevens telefonisch in plaats van face-to-face. Hierdoor verloor de voorganger ook een signaalfunctie op zondag en was de vraag ‘waar ben ik echt nodig?’ moeilijker te beantwoorden. Alle zes de geïnterviewde voorgangers geven aan dat ze extra veel gebeld werden. Daarbij hadden zij een gezamenlijke houding jegens de kerkleden: wij zijn er voor je.

De praktische hulp tijdens de coronapandemie was voornamelijk voedsel gerelateerd. Daarnaast hebben de internationale kerken verschillende initiatieven opgezet om mensen te bemoedigen, zoals het rondbrengen van kleine cadeautjes.

Kerk- en gebedsdiensten

De meeste kerken zijn – conform de adviezen van de overheid – tijdelijk grotendeels gesloten geweest. Om toch de activiteiten voort te kunnen zetten zijn veel kerken online diensten gaan houden. Door deze ontwikkeling kregen de kerken ineens een veel groter internationaal bereik. Ondanks deze positieve uitkomst, was de overstap naar online activiteiten voor de meeste kerken noodgedwongen en onwenselijk. Nu de coronamaatregelen weer opgeheven zijn, hebben veel kerken weer fysieke samenkomsten, maar merken veel van hen dat er minder bezoekers zijn dan voor de pandemie.

Op de momenten dat de corona-adviezen meer afgezwakt werden, keken de internationale kerken naar de mogelijkheden en openden in veel gevallen weer deels haar deuren. Daarnaast maakten de kerken altijd weloverwogen keuzes met oog voor de mens en hebben ze geen mensen buitengesloten die het bezoek aan de kerk echt nodig hadden. De corona-adviezen zorgden tevens voor polarisatie in sommige kerken. In een enkele kerk was er zelfs sprake van complottheorieën onder de kerkgangers.

Persoonlijke ervaring van de voorgangers

Tot slot heeft de coronapandemie veel invloed gehad op de voorgangers. Al eerder werd genoemd dat zij altijd klaar stonden voor de mensen in hun kerk. Onder andere dit heeft erin geresulteerd dat het werk voor de zes geïnterviewde voorgangers tijdens de coronapandemie (veel) zwaarder was dan ervoor. Dit heeft regelmatig geleid tot vermoeidheid en soms ook eenzaamheid. Toch vinden de voorgangers de kracht in God en geeft het geloof hen rust in moeilijke tijden.

8. Discussie

8.1 Resultaten

Zoals bleek in het theoretisch kader hebben meerdere onderzoeken van over de hele wereld zich bezig gehouden met de impact van de coronapandemie op kerken. Sommige onderzoeken gingen meer voorspellend te werk en andere onderzoeken gaven aan wat er op dat moment aan de orde was. In deze paragraaf worden de resultaten van dit onderzoek gekoppeld aan de literatuur uit het theoretisch kader.

8.1.1 Vitaliteit

De eerste deelvraag betrof de impact van de coronapandemie op de vitaliteit van de internationale kerken. Zoals naar voren kwam in hoofdstuk vier is vitaliteit een breed begrip met veel definities. Om die reden mochten de geïnterviewde voorgangers hun eigen definitie geven van vitaliteit. De belangrijkste onderdelen van hun definitie waren: actieve kerkleden, een toekomstbestendige kerk en een goede leer rondom Jezus Christus. Betreffende de vitaliteit van de kerken blijkt dat men vooral uitdagingen heeft gehad met betrekking tot de afname van kerkleden, negatieve financiële gevolgen, het ontbreken van fysiek contact en vermoeide teams. Deze vier uitdagingen kwamen in meer of mindere mate ook voor in verschillende onderzoeken.

De afname van kerkleden kwam in de literatuur voornamelijk naar voren als de afname van fysieke kerkbezoekers. Hier wordt verder op ingegaan in paragraaf 8.1.3. Wat betreft de impact op de financiën werd ook uit het internationaal onderzoek duidelijk dat deze negatief was (Austin Iwuoha, 2020; Osei-Tutu, et al., 2021). Uit de twee Nederlandse krantenartikelen blijkt echter dat – ondanks dat de Nederlandse kerken te maken hebben met financiële druk – de online giften en bestaande reserves de financiële klap toch redelijk konden opvangen. Het lijkt erop dat de christelijke internationale gemeenschappen harder geraakt zijn op financieel gebied, doordat deze vaker klein zijn en de kerkleden regelmatig een minder sterke sociaaleconomische positie hebben dan gevestigde Nederlandse kerken (Nederlands Dagblad, 2021a; Davelaar & Van den Toorn, 2010; Van den Toorn, Davelaar, Hamdi, Reches, & Van Keulen, 2020).

Wat betreft het ontbreken van fysiek contact blijkt uit de dataverzameling dat men het gemist heeft om samen te komen en elkaar face-to-face te spreken. Een gevolg hiervan was ook dat er meer psychische problemen waren onder de kerkleden, waaronder depressies en eenzaamheid. In 2020 voorspelde Falaye in zijn onderzoek al dat mensen na verloop van tijd het persoonlijke contact zouden gaan missen en dat ze eenzamer zouden gaan worden. Dit resultaat lijkt tegenstrijdig met het resultaat van de afname van bezoekersaantallen tijdens fysieke kerkdiensten. Hier wordt verder op ingegaan in paragraaf 8.1.3.

Tot slot merkten de deelnemers aan het onderzoek op dat zij te maken hebben met vermoeide teams en dat ze zelf ook moe zijn. Dit sluit ook aan op de bestaande onderzoeken die behandeld zijn in het theoretisch kader (Osei-Tutu, et al., 2021; Village & Francis, 2021; Tromp & Meijers, z.d.-b; Austin Iwuoha, 2020).

8.1.2 Vormen van hulp

De uitkomst dat er tijdens de pandemie meer geestelijke nood was dan praktische nood, komt niet direct naar voren vanuit de literatuur. De soorten hulp die naar voren komen in de dataverzameling komen overeen met vier sociaal-maatschappelijke functies van lbo's, namelijk (1) het bieden van informele hulp, zorg of onderlinge steun aan de eigen gemeenschap, (2) gemeenschapsopbouw en het versterken van de eigen of achtergestelde groepen, (3) ondersteuning van kwetsbare personen en groepen die buiten het bereik van officiële instanties vallen en (4) het activeren en begeleiden van

vrijwilligers die kwetsbare groepen en individuen helpen (Van den Toorn, Davelaar, Hamdi, Reches, & Van Keulen, 2020).

Ook kwam het holistische kenmerk van de christelijke internationale gemeenschappen uit de dataverzameling naar voren. Zo bleek dat de praktische hulp en geestelijke ondersteuning vaak in elkaar overlopen en niet altijd duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Dit sluit aan bij de verwachtingen die geschetst werden door de directeur van SKIN-Rotterdam: Karin de Schipper (SKIN-Rotterdam, 2021).

8.1.3 Kerk- en gebedsdiensten

Tijdens de coronapandemie zijn veel kerken online diensten gaan houden. Voor de pandemie waren dit er negen en na de opheffing van de coronamaatregelen waren dit er 25 (N = 40). Op basis hiervan en op basis van een artikel uit het Nederlands Dagblad (2021) wordt er verwacht dat de kerkdiensten hybride zullen blijven. Na de opheffing van de coronamaatregelen blijkt dat meer mensen thuis blijven en de zondagse kerkdienst online meekijken. Tegelijkertijd blijkt zowel uit de dataverzameling als de literatuur dat sommige mensen vermoeid en eenzaam zijn geworden, dat ze het persoonlijke contact missen en dat de fysieke kerkdiensten als erg belangrijk worden ervaren. Deze behoefte aan persoonlijke contact en fysieke bijeenkomsten aan de ene kant lijkt paradoxaal met de ontwikkeling van minder mensen in de kerkdiensten na de coronapandemie. Uit de dataverzameling is geen eenduidige verklaring gekomen voor deze paradox. Wel beschrijft Falaye (2020) in zijn onderzoek drie redenen waarom mensen de overweging kunnen maken om vanuit huis deel te nemen: (1) mensen vinden het prettig en gemakkelijk om vanuit huis deel te nemen, (2) mensen voelen zich niet meer veilig op drukke, publieke plekken en (3) mensen vinden het prettig om op hun eigen gekozen moment de dienst terug te kijken.

Een ander resultaat is dat veel christelijke internationale gemeenschappen een groter online bereik hadden tijdens de coronapandemie dan daarvoor tijdens de fysieke bijeenkomsten. Dit komt overeen met het onderzoek van Falaye (2020). Hoe dit komt is echter niet duidelijk. Wellicht dat het voor mensen gemakkelijker was om tijdens de online diensten even te kijken hoe het er bij een andere kerk aan toeging. Mogelijk waren de online stream van andere kerkdiensten beter geregeld. Of misschien waren er mensen uit het buitenland met familie in één van de kerken die het leuk vonden om de online diensten mee te kijken.

Uit de resultaten blijkt dat ontwikkelingen in de samenleving ook zichtbaar zijn binnen de christelijke internationale gemeenschappen. Allereerst moeten de kerken, net als vele andere bedrijven en sectoren, hun weg vinden in de omgang met de coronamaatregelen en -adviezen. Daarnaast bleken de polarisatie en complottheorieën die opkwamen in de samenleving ook vatbaar te zijn op de mensen in de kerk (Tubantia.nl, 2021; Reformatorisch Dagblad, 2022).

8.1.4 Persoonlijke ervaring van de voorgangers

In de interviews is ook aandacht gegeven aan de ervaringen van de voorgangers. Hieruit bleek dat de voorgangers het tijdens de coronapandemie zwaarder hadden dan ervoor. De impact is op een aantal van hen erg groot geweest. Daarnaast hebben de voorgangers een ingewikkelde tussenpositie tussen het goed omgaan met de corona-adviezen, de kerkleden die voor de maatregelen zijn en de kerkleden die tegen de maatregelen zijn (Reformatorisch Dagblad, 2022). Dit alles is in lijn met de uitkomsten van het onderzoek van Osei-Tutu et al., (2021) waaruit blijkt dat de plotselinge gevolgen van de coronapandemie van invloed kunnen zijn op de mentale gezondheid van religieuze leiders. Een paar geïnterviewde voorgangers beschreven ook dat ze zich eenzaam voelden en dat er niemand was die naar hen omkeek. Dit lijkt aan te sluiten op de literatuur waarin staat dat religieuze leiders minder snel professionele hulp zoeken (Osei-Tutu, et al., 2021).

8.2 Validiteit en betrouwbaarheid

In dit onderzoek is rekening gehouden met de validiteit en betrouwbaarheid van de methodologie. Wat betreft de vitaliteit is er een geschikte onderzoeksmethode gekozen ter beantwoording van de onderzoeksvraag, namelijk een enquête en interviews. Vanwege de telefonische benadering van de enquête en de beperkte duur van het onderzoek, zijn er maar veertig van de tweehonderd christelijke internationale gemeenschappen bereikt. Dit betekent dat de uitkomsten niet gegeneraliseerd kunnen worden naar de gehele populatie. Ook de grootte van de steekproef voor de interviews is bepaald op basis van haalbaarheid binnen het bestaande tijdsframe. De steekproef van de enquête was gestratificeerd en zodoende niet beïnvloed door de onderzoeker en stagebegeleider. De steekproef van de interviews was – ondanks dat de kerken opgedeeld werden in categorieën – meer gebaseerd op persoonlijke inschatting van de onderzoeker en stagebegeleider. Daarnaast is het onderzoek goed afgebakend en was de onderzoeksmethode haalbaar binnen de gestelde tijd van tien weken. Tot slot was er in een paar enquêtes sprake van ontbrekende data. Op basis van kennis van de stagebegeleider en websites en/of Facebookpagina's van kerken is sommige informatie handmatig aangevuld.

Een drietal zaken heeft de betrouwbaarheid van het onderzoek bevorderd. Allereerst zijn alle enquêtes telefonisch gehouden en alle interviews online via Zoom. Er was dus sprake van consistentie in de setting van de dataverzameling. Verder was de enquête hetzelfde voor iedereen en waren de interviewvragen (semi-)gestructureerd. Tot slot zijn alle deelnemers bij de enquête en de interviews van dezelfde informatie voorzien voordat ze de vragen beantwoordden.

8.3 Limitatie, implicaties en vervolgonderzoek

De limitatie van dit onderzoek is drieledig. De eerste beperking is dat de omvang van de samples ervoor zorgt dat de resultaten niet gegeneraliseerd kunnen worden naar de gehele populatie. Daarnaast is de validiteit van het onderzoek wat afgenomen doordat sommige data handmatig is aangevuld in de enquête. Tot slot is er tot op heden nog een gebrek aan wetenschappelijke literatuur met betrekking tot de invloed van de coronamaatregelen op internationale kerken in Nederland. Hierdoor zijn de resultaten van dit onderzoek minder goed te verbinden aan de literatuur.

Ondanks deze beperkingen levert het onderzoek veel op. Het is een toevoeging aan de reeds bestaande literatuur over buitenlandse en Nederlandse kerken doordat het de impact van de coronapandemie op internationale kerken weergeeft en het blijkt dat deze op vier vlakken invloed heeft: op (1) de kerk- en gebedsdiensten, (2) de vormen van hulp, (3) de vitaliteit van de kerk en de (4) persoonlijke ervaringen van de voorgangers. Daarnaast ondersteunen de resultaten de al bestaande wetenschappelijke literatuur op meerdere vlakken. Ook is het onderzoek van maatschappelijk toegevoegde waarde doordat het inzicht geeft in de rol van kerken tijdens de coronapandemie en het aanbevelingen oplevert voor SKIN-Rotterdam (zie hoofdstuk 9).

Tot slot zijn er tijdens dit onderzoek en de bijeenkomsten met de begeleidingscommissie nog een aantal mogelijkheden voor vervolgonderzoek opgekomen. Allereerst is het goed om de ontwikkelingen van de coronapandemie en -maatregelen in de gaten te houden om te kijken of er in de toekomst nog een vergelijkbaar onderzoek uitgevoerd kan worden. Daarnaast kan er een volgend verkennend onderzoek uitgevoerd worden naar het grote (internationale) bereik van de online kerkdiensten. Twee relevante vragen hierbij zijn: wat is de oorzaak van dit grote bereik en hoe gaan de internationale kerken hiermee om? Ten derde is het interessant om een vervolgonderzoek te doen naar de verschillen in impact van de coronapandemie op internationale kerken en Nederlandse kerken.

9. Aanbevelingen

Op basis van het onderzoek zijn er een aantal aanbevelingen voor SKIN-Rotterdam. Deze aanbevelingen hebben als doel dat de organisatie de christelijke internationale gemeenschappen in het vervolg nog beter kan ondersteunen – in de dagelijkse werkzaamheden, maar ook tijdens een eventuele volgende crisis. Hieronder staan vier aanbevelingen met betrekking tot de volgende thema's: (1) reflectie op dit onderzoek, (2) diepgaand contact met de kerken, (3) zorg voor de pastors en (4) het voortzetten van mooie initiatieven.

Allereerst is het SKIN-Rotterdam te adviseren om de uitkomsten van dit onderzoek goed door te nemen en te reflecteren op de eigen aanpak. Wat valt op aan de resultaten en welke noden klinken door in het rapport? Op welke gebieden kan SKIN-Rotterdam haar middelen nog beter inzetten? Hierbij moet speciale aandacht uitgaan naar paragraaf 6.7 waar de geïnterviewden aangeven op welke manier zij steun zouden willen ontvangen van SKIN-Rotterdam. Reflectie is een mooie tool om zelf inzicht te krijgen in hetgeen dat al goed gaat én hetgeen dat beter kan gaan.

De telefonische enquêtes en de interviews waren mooie manieren om diepgaand contact te hebben met de kerken. Om goed op de hoogte te blijven van hun noden en behoeftes is het belangrijk om eens in de zoveel tijd zulke diepgaande gesprekken voort te zetten. Dit moet dan niet alleen gebeuren met de voor de hand liggende kerken, maar juist ook met de kerken die SKIN-Rotterdam minder goed in het vizier heeft. Op deze manier zal ze beter inzicht verkrijgen in de status van een kerk en kan ze hierop reageren met bijvoorbeeld trainingen of adviezen. Een aanbeveling die hierop aansluit is dat er extra aandacht uit moet gaan naar de mentale gezondheid van pastors. Een belangrijk resultaat uit het onderzoek is de tol die de coronapandemie en -maatregelen hebben geëist van de voorgangers. Het blijkt dat de voorgangers zich onvermoeibaar ingezet hebben en altijd klaarstonden voor hun gemeenteleden. Daarnaast blijkt uit de literatuur dat religieuze leiders minder snel professionele hulp zoeken voor hun emotionele vermoeidheid (Osei-Tutu, et al., 2021). Nu heeft SKIN-Rotterdam kortgeleden een bijeenkomst gehouden voor de pastors, genaamd 'Zielzorg'. Het is aan te raden om hier een vervolg aan te geven door het contact met de pastors te blijven verdiepen en er misschien zelfs een vast project van maken. De (mentale) gezondheid van de pastors is namelijk van groot belang voor het bestaan van de christelijke internationale gemeenschappen.

Op basis van paragraaf 6.4.4, over de initiatieven van kerken tijdens de coronapandemie, is de volgende aanbeveling aan SKIN-Rotterdam om de kerken te begeleiden en te adviseren om dergelijke acties voort te zetten nu de coronamaatregelen zijn opgeheven. Mensen hebben namelijk ook nu nog te maken met mentale en fysieke problemen. Ook al mogen mensen weer bij elkaar komen, er is nog steeds eenzaamheid. Om die reden zou het mooi zijn als de kerken de initiatieven voortzetten en delen met andere kerken zodat de mensen zich gezien voelen.

Tot slot mag SKIN-Rotterdam heel trots zijn op hetgeen dat ze allemaal al doet. Uit de interviews en paragraaf 6.7 komt veel dankbaarheid naar voren van de deelnemende kerken. Daarnaast geven zij weinig verbeterpunten door. Op dit moment is SKIN goed bezig en mag ze vooral zo doorgaan met de mooie werkzaamheden die zij al doet.

10. Bibliografie

- Austin Iwuoha, C. M. (2020). Corona virus disease: Impact on the church and society. *Journal of African Studies and Sustainable Development*, 3(12), 88-103. Opgehaald van <https://www.acjournals.org/index.php/jassd/article/view/757/738>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2021). *Hoeveel mensen met een migratieachtergrond wonen in Nederland?* Opgehaald van [cbs.nl](https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratieachtergrond-wonen-in-nederland): <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratieachtergrond-wonen-in-nederland>
- Eindhovens Dagblad.nl. (2021, februari 8). Collecteschaal in kerken blijft leeg door corona: 'Dit moet zo geen jaren duren'. *Eindhovens Dagblad*, p. 2.
- Falaye, T. (2020). Impact of COVID-19 on the Church of God in Nigeria. *KIU Journal of Humanities*, 5(2), 319-330. Opgehaald van <https://ijhumas.com/ojs/index.php/kiuhums/article/view/924>
- Grant, M., & Calvert, R. (2015). *Gids voor Christelijke Internationale Gemeenschappen*. Rotterdam: SKIN-Rotterdam.
- Greene, T., Bloomfield, M., & Billings, J. (2020). Psychological trauma and moral injury in religious leaders during COVID-19. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12(S1), 143-145.
- Nederlands Dagblad. (2021a, februari 22). Financiële nood bij migrantenkerken is hoog. 'Werkloosheid en armoede nemen toe'. *Nederlands Dagblad*, p. 3.
- Nederlands Dagblad. (2021b, juli 3). Na corona: minder mensen in de kerk, lagere kerkmuren. *Nederlands Dagblad*, p. 3.
- Osei-Tutu, A., Kenin, A., Akosua Affram, A., Amponsah Kusi, A., Adams, G., & Dzokoto, V. A. (2021). Ban of Religious Gatherings during the COVID-19 Pandemic. *Pastoral Psychology* (70), 335-347. Opgehaald van <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11089-021-00954-5.pdf>
- Protestantse Kerk Nederland. (2022a, juni 27). *Diaconaat*. Opgehaald van Protestantse Kerk: <https://protestantsekerk.nl/thema/diaconie/>
- Protestantse Kerk Nederland. (2022b, juni 27). *Wat is pastoraat?* Opgehaald van Protestantse Kerk: <https://protestantsekerk.nl/verdieping/pastoraat-wat-is-het-eigenlijk/>
- Reformatorisch Dagblad. (2022, februari 26). Twee jaar crisis laat kerk niet onveranderd. *Reformatorisch Dablad*, p. 2.
- Reformatorisch Dagblad. (2022a, maart 2). "Polarisatie in samenleving zie je terug in de kerk". *Reformatorisch Dagblad*, p. 4.
- Rijksoverheid. (2022, juni 29). *Maart 2020: Maatregelen tegen verspreiding coronavirus, intelligente lockdown*. Opgehaald van Rijksoverheid.nl: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn/maart-2020-maatregelen-tegen-verspreiding-coronavirus>
- Schmeets, H. (2019). *Religie en sociale cohesie*. CBS Statistische trends.
- SKIN-Rotterdam. (2021). *Beleidsplan 2022-2026. Impact*. Rotterdam.
- Tromp, T., & Meijers, E. (z.d.-a). *Diaconaal werk in de eerste 4 maanden van de Coronacrisis*.

Tromp, T., & Meijers, E. (z.d.-b). *Diaconaal werk tijdens de tweede Coronagolf*.

Trouw.nl. (2022, april 8). Stroomt de kerk na corona weer vol? 'Nu is oorlog het thema'. *Trouw.nl*, p. 2.

Tubantia.nl. (2021, oktober 16). Complottheorieën krijgen voeten aan de grond in evangelische kerk: 'Corona is plan uit de hel'. *Tubantia.nl*, p. 3.

Van den Toorn, J., Davelaar, M., Hamdi, A., Rechtes, L., & Van Keulen, M. (2020). *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Village, A., & Francis, L. J. (2021). Wellbeing and perceptions of receiving support among Church of England clergy during the 2020 Covid-19 pandemic. *Mental Health, Religion & Culture*, 24(5), 463-477. Opgehaald van <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13674676.2021.1906214>

Bijlage 1: Telefonische enquêtevragen

(Schrijf de naam van de kerk en de contactpersoon op:)

Vraag 1: Hoe gaat het met jullie kerk?

Vraag 2: Kunt u een inschatting maken van het aantal fysieke kerkbezoekers (1) voor, (2) tijdens en (3) na de coronapandemie? Druk dit uit in drie verschillende cijfers.

Vraag 3: Kunt u een inschatting maken van het aantal online kerkbezoekers (1) voor, (2) tijdens en (3) na de coronapandemie? Druk dit uit in drie verschillende cijfers.

Vraag 4: Kunt u een inschatting maken van hoeveel mensen jullie praktisch (d.m.v. voedsel, geld, etc.) hebben geholpen per maand (1) voor, (2) tijdens en (3) na de coronapandemie? Druk dit uit in drie verschillende cijfers.

Vraag 5: Kunt u een inschatting maken van hoeveel mensen jullie pastoraal/geestelijk geholpen hebben per maand (1) voor, (2) tijdens en (3) na de coronapandemie? Druk dit uit in drie verschillende cijfers.

Vraag 6: Kunt u een inschatting maken of de inkomsten van uw kerk naar aanleiding van de coronapandemie (1) zijn afgenomen, (2) hetzelfde gebleven zijn, (3) zijn toegenomen?

Vraag 7: Op een schaal van 1 tot 10, hoe hoog schatten jullie de vitaliteit van je kerk in? (Hoe gezond is je kerk gezien de levensvatbaarheid?) (1 = niet vitaal, 10 = zeer vitaal)

Vraag 8: Wat ging er in jullie kerk tijdens de coronapandemie goed?

Vraag 9: Waar zijn jullie in de kerk tegenaan gelopen tijdens de coronapandemie? Wat was moeilijk?

Ruimte voor overige opmerkingen:

Bijlage 2: Interviewschema

Introductie

- Toelichting op onderzoek
- Toestemmingsverklaring (niet anoniem)
- Kenmerken kerk (zelf opschrijven): denominatie, etnische achtergrond bezoekers, grootte, functie in de kerk.

Startvraag: Kunt u iets vertellen over de impact van de coronapandemie op uw kerk? (positieve punten en uitdagingen)

Thema's

1. Fysieke en online kerkdiensten

- Kerken die (o.b.v. de enquête) niet online zijn gegaan:
  - a. Wat waren uw overwegingen om geen online diensten te gaan geven?
  - b. Wat waren de positieve en negatieve gevolgen van deze keuze?
- Kerken die (o.b.v. de enquête) (deels) online zijn gegaan:
  - a. Wat waren uw overwegingen om (deels) online diensten te gaan geven?
  - b. Hoe werden de online kerkdiensten ervaren? Enerzijds door het team dat het regelde, anderzijds door de bezoekers?
  - c. Wat waren de positieve en negatieve gevolgen van deze keuze?
  - d. Wat was het bereik van de online diensten? (binnen Nederland, buiten Nederland)

2. Gegeven hulp

- Wat voor soorten hulp geeft u? Praktische voorbeelden.
  - a. Is dit voor uw eigen gemeenteleden of is dit ook breder?
  - b. Onderscheid praktische hulp en geestelijke ondersteuning?
- Is het bieden van hulp onderdeel van de visie en missie van uw kerk?
- Wat is de impact van de coronapandemie geweest op de hulpvragen?
- In het geval van meer hulp: komt dit door een sterkere hulpvraag of is de kerk gewoon meer gaan doen (waar ligt het initiatief)?

3. Vitaliteit

- Wat is voor u een vitale kerk?
  - a. In hoeverre komt dat u overeen met uw kerk?
- Uit de enquête blijkt dat u uw kerk een ... qua vitaliteit/levensvatbaarheid geeft. Zou u kunnen toelichten waarom u dit cijfer heeft gegeven?
  - a. Bent u hoopvol voor de toekomst? (Kerk is van God, maar er is wel zorg) (financiën)
  - b. Wat vindt u van de toekomstbestendigheid van uw kerk?
- Kunt u iets vertellen over de mate van betrokkenheid van de kerkleden?
  - a. Vrijwilligers?
- Draagt uw kerk vrucht? Zo ja, hoe?
- Bezoekers aantallen
  - a. U geeft in de enquête aan dat u kerkleden bent verloren / hebt behouden, waarom denkt u dat kerkleden zijn vertrokken of juist zijn gebleven tijdens en na de coronapandemie? (angst voor besmettingsgevaar?)
  - b. Hoe heeft u contact gehouden met uw kerkleden?
- Welke initiatieven heeft uw kerk tijdens corona opgezet?
- Met wie werk je samen?

4. *Persoonlijk voorganger*

- Wat voor invloed heeft corona op u gehad? (gevoelsmatig en materieel/financieel)
- Wat betekent uw geloof voor de manier waarop u naar de situatie van uw kerk kijkt? (Wat heeft u aan uw geloof in deze situatie?)
  - a. Wat heeft de situatie van uw kerk voor invloed op uw geloofsbeleving?
- Heeft u te maken gehad met polarisatie in uw kerk (op het gebied van corona, vaccinaties, enzovoort)? Hoe?
  - a. Invloed op de voorganger
  - b. Hoe bent u hiermee omgegaan?

5. *SKIN*

- Heeft u tijdens de coronapandemie steun ontvangen van SKIN-Rotterdam?
  - a. Met welke steun bent u tevreden?
  - b. Wat heeft u gemist / hoe had u betere steun kunnen ontvangen? Wat zou u een volgende keer nodig hebben?

Woord van dank